Група кампаній
А-100 –
буйнейшая сетка аўтазаправачных
станцый Беларусі –
прэзентуе
аповесць Алеся Пашкевіча
пра пачатак дызельнай эпохі
«РУХ»

Алесь
Пашкевіч

Рух

Аповесць

Мінск, «Кнігазбор», 2015

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4Беи)
П22

Пашкевіч, А.
П22 Рух : аповесць / Алесь Пашкевіч. – Мінск : Кнігазбор, 2015. – 120 с.
ISBN 978-985-7119-64-6.

Гэтая кніга – пра вынаходнікаў і нафтамагнатаў, паўстанцаў і цароў, разведчыкаў і здраднікаў, а найперш – пра тых, хто шчыра любіць сваю радзіму.
Гэта, па сведчанні крытыкаў, «сучасны еўрапейскі раман, кампактны і цэльны, які зацягвае і не адпускае да самага фіналу... Твор напісаны яснай літаратурнай мовай, рухавым незамыленым стылем. Агулам ліха распрацаваны індустрыяльны сюжэт з некалькімі паралельнымі лініямі, якія сыходзяцца (і без кахання тут, зразумела, не абышлося).
А што ўласна да беларусаў, то чытача прыцягвае скразная нацыянальная жылка, якая ўважна адмечана адным з герояў, што ўвасабляе наш народ і яго ментальнасць у яе лепшых праявах сярод народаў свету».

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4Беи)

ISBN 978-985-7119-64-6

Яго ведаюць усе. Прынамсі – чулі ці сустракаліся. Калі і не з прозвішчам, дык з тым, што яно пачало азначаць у свядомасці грамадства XX і XXI стагоддзяў: ДЫЗЕЛЬ.

І ні тыя стагоддзі, ні грамадства без яго ўжо існаваць не могуць, хоць і не памятаюць. Аднак штодня чуюць і сустракаюцца...

Падчас з'яўлення гэтай аповесці пра лёсы вынаходнікаў і нафтамагнатаў узнікала яскравае жаданне: з таго, што было, ёсць і будзе, выпісаць рэальнасць, якой, магчыма, і не было, але якая... нараджаецца ва ўяве чытача ці хаця б самога аўтара. Але ж ён – звычайны чалавек, які, здараецца, нават і сябе можа не ведаць. А што казаць пра рэальна дзейсных сто гадоў таму персанажаў?

Вось і давялося, усведамляючы творчы грэх біяграфічнай выдумкі ды абыходзячы цянёты каля-дакументальнай прозы, змяняць некаторым героям імёны ці літары ў прозвішчах, пераўвасабляючы іх у двайнікі-цені.

І, спадзяюся, яны не будуць мець на тое крыўды. Ну хоць бы – лепшыя з іх...

Аўтар

I

У шкле вакон кавярні «Vikón» астывала парыжскае сонца.

– Тут не занята? – спытаў цыбаты наведнік.

– Не, калі ласка, – мужчына ў сінім швэдары машынальна кіўнуў галавой і перагарнуў старонку тоўстай кнігі. Але чытаць расхацелася, і ён увомірг агледзеў суседа ў спакойным шэрым гарнітуры, затым свае пазногці – і прыхінуўся да спінкі фатэля.

Яны замовілі амаль адно і тое ж: кураня на грылі, салат і віно. Толькі той, хто ў гарнітуры, – чырвонае, а мужчына ў швэдары – белае.

Сонца спусцілася яшчэ ніжэй на бульвар Монпарнас, адлюстравалася ў соннай Сене ды зноў мякка дзюбнула промнем у шкло. З веранды далягляд закрывала жалезная спаруда ў драўляных рыштаваннях – ужо на трэць узведзеная вежа Эйфеля. Чатырохногую раскірэку не абмяркоўваў толькі нямы...

– А як вам гэты монстр? – спытаў мужчына ў швэдары суседа па століку.

– Ды нічога... Забаўна. Здаецца, і сонца да яго ўжо прывыкла: глядзіце, ляжыць на вежы, як на трымальніку яйка ўсмятку.

– Вы паэт?

– Не, наадварот...

– Адкуль жа такая метафара?

– Напэўна, ад перанасычанасці тэхнікай. Я інжынер. Гэта вы, думаю, літаратар, – мужчына ў гарнітуры паправіў пазалочанае пенснэ і кіўнуў на адкладзеную кнігу.

«Швэдар» усміхнуўся:

– Не, таксама наадварот. – Ён паказаў шмуцтытул, на якім тлуста значылася «Супраціўленне металу Ёзафа Легера», і працягнуў руку: – Выкладчык тэхнічнай школы Адам Мацкевіч.

– Рудольф Дызель, – назваўся і суразмоўца.

Яны замовілі яшчэ віна і загаварылі, як даўнія таварышы, якія, аднак, адзін пра другога нічога не ведалі. Былі неабароненымі ад алкаголю, паколькі сустракаліся з ім нячаста, а таму хутка захмялелі і яшчэ хутчэй раззнаёміліся.

І Рудольф, і Адам нарадзіліся ў Парыжы. Бацькі першага – немцы – некалі мелі тут скураную майстэрню, галоўны прыбытак якой прыносіў пераплёт кніг. Аднак пачалася французска-пруская вайна, сям’я падалася ў бежанства ў Англію. Напалеон III са сваім войскам капітуляваў, і трынаццацігадовага Рудольфа выправілі да родзічаў у нямецкі Аўсбург – набірацца навукі. І ён не падвёў: займеў

добрую стыпендыю ды закончыў Мюнхенскую вышэйшую тэхнічную школу. А дзевяць гадоў таму па рэкамендацыі свайго настаўніка прафесара Ліндэ зноў вярнуўся ў Парыж на халадзільны завод Хірша і стаў яго дырэктарам.

Лёс Адама быў надзіва падобным: таксама вайна і паязджанства бацькоў...

– Неверагодна, – дзівіўся Рудольф, – мой бацька, як і твой, быў пераплётчыкам!

Казімір Мацкевіч, бацька Адама, малады прафесар, звольнены з працы за незалежніцкі светапогляд і «нядобранадзейнасць», вымушаны быў «лячыць» у сваім маёнтку кнігі для ўсёй губерні. Калегі ды сябры спрабавалі падтрымаць грашыма, але ганарлівы шляхціч крыўдаваў і адмаўляўся. І тады яны пайшлі ў абход: знайшліся сотні кніг, уладальнікі якіх неадкладна захацелі даць ім новае жыццё. Так і з'явілася праца...

– Во як! Праўда, да таго ён выкладаў гісторыю ў Віленскім універсітэце, а затым, пакінуўшы пераплётчыцкі варштат, стаў паўстанцам, узяў у рукі стрэльбу ды пайшоў у лес... – Адам узняў келіх і прапанаваў: – Давай... за здароўе нашых бацькоў!

Прыгубілі, і Рудольф удакладніў:

– А Віленскі ўніверсітэт – гэта дзе?

– У Літве-Беларусі, – Адам уздыхнуў, бачачы, што суразмоўца застаецца ў неразуменні, пастукаў пальцамі па стале, падсунуў дзве талеркі, а паміж імі паставіў келіх з віном. – Вось, глядзі... Тут, дзе салата, – Польшча...

Рудольф усміхнуўся і бадзёра кіўнуў.

– А дзе парэшткі курыцы – Расія. Паміж імі – радзіма маіх бацькоў. Цяпер жа і там, і там, – Адам тыцнуў пальцам на салат і віно, – Расійская імперыя...

Невядомасць новага гістарычнага мацерыка, было заўважна, зацікавіла да таго скаванага і напружанага Рудольфа. Ён расшпіліў на пінжаку некалькі верхніх гузікаў і зноў спытаў:

– Дык твой бацька быў паўстанцам... дыктатарам, як і Напалеон?

– Ды не, – Адам прыхінуўся да стала і расправіў свае каштанавыя вусы. – Кіраўніком паўстання супраць расійскага цара ў тым краі быў іншы чалавек... – Адам задумаўся і махнуў шырокай даланёй. – Забыў прозвішча... Гэта быў, калі памятаеш гісторыю французскай рэвалюцыі, Марат і Рабесп’ер у адной асобе.

– Цікава, – Рудольф расшпіліў усе гузікі на пінжаку і паправіў гальштук. – І даўно тое было?

– У 1863-м, за год да майго з’яўлення.

– А сам ты выкладаеш?

– Так. А калі пачала расці гэтая вежа, – Адам кіўнуў на рыштаванні жалезнай спаруды, – стаў адным з арміі інжынераў на яе будаўніцтве.

Яны дапілі віно і выйшлі на вуліцу. На Марсавым полі, дзе і вырастала Эйфелева вежа, ужо збіраўся кастрычніцкі прыцемак, адагнаны з Сены агнямі Енскага моста. На тратуарах паменела людзей, зрэдку праязджаў экіпаж, на лаўках шапталіся закаханыя пары.

– А чым ты тут непасрэдна займаешся? – спытаў Рудольф і схаваў пенснэ ў верхнюю кішэньку пінжака.

– Заклёпкамі, – Адам ускудлаціў свой густы «вожык», усміхнуўся, і ад вачэй разышліся маладыя маршчынкі. – Праз іх я і патрапіў на гэтую грашавітую будоўлю. Уяўляеш, ва ўсёй канструкцыі неабходна змацаваць 18 тысячаў металічных дэта-

ляў. А яны – ад адной да дзясяткаў тон вагой! І па праекце трымацца будуць на двух з паловай мільёнах балтоў-заклёпак. А яны, як разумееш, мусяць быць мацнейшымі за асноўны метал. Вось я і сачу за іх закалкай. Ну ды ты і сам як інжынер ведаеш...

Рудольф узняў бровы і загаварыў, як на лекцыі:

– Трываласць металу можна значна павысіць шляхам ягонага высокага награвання, а затым – хуткага астуджвання. Пажадана – у вадкасцях.

– Так. На шчасце, мае загатоўкі аказаліся наймацнейшымі – і мяне ўзялі на працу. Ну а працэс загартоўкі металу, прызнаюся, падгледзеў яшчэ падчас студэнцкай практыкі ў адной з правінцыйных кузняў...

Яны – маладыя, няўрымслівыя, амбітныя – маглі прагаварыць пра свае клопаты бясконца, але кожнага зранку чакала праца, а таму мусілі развітвацца. Абмяняліся адрасамі, дамовіліся пра новыя сустрэчы – і разышліся.

Дома састарэлы Казімір Мацкевіч ужо збіраўся класціся спаць, калі ўзбуджаны сын абняў яго і нечакана выдыхнуў:

– Нешта ты даўно не расказваў мне пра свае маладыя гады...

Бацька сеў на ложак, уважліва паглядзеў на сына – і ўсміхнуўся:

– Я ўжо драмлю, прабач. А калі табе не спіцца – ты ведаеш тую шафу. Вазьмі і пачытай...

II

У той жа час праз вуліцу ад кавярні «Vikon», яшчэ бліжэй да Сены і будоўлі Эйфеля (з жаўтком вечаровага сонца над ёй) у асобным пакоі рэстарацыі «Viktoire» вячэралі дзве пары, якія таксама мелі дачыненне да Расійскай імперыі. Прамое – малады палкоўнік Віктар Аляксандравіч Берг з прыгажуняй-жонкай Елізаветай і, – дачыненне ўскоснае, – нямецкая сям'я Люцыусаў, Генрых і Клара. У агульнай вандроўцы мужчыны правялі два тыдні, і, паколькі сумесная дарога збліжае найбольш, збоку выглядала: на вячэру сабраліся сябры дзяцінства. І мова іх была дзіўная: адны гаварылі па-расійску, устаўляючы там-сям нямецкія словы, другія – па-нямецку з расійскім акцэнтам.

Віктар Аляксандравіч, мужчына статнай знешнасці гадоў пад сорак, з іскрыстымі зрэнкамі пад далікатным пенснэ, з крыху азызлаватым тварам, знаходзіўся ў незвычайна прыўзнятым настроі. Гэта была яго першая паездка за мяжу. Пасля адносна спакойнай гарнізоннай службы і выкладчыцкай працы ў Ваеннай акадэміі яму ўсміхнулася службовая фартуна: стараннага афіцэра прызначылі начальнікам статыстычнага аддзела Канцылярыі Генштаба Ваеннага міністэрства. Заробак канторскага справавода не надта радаваў, але адначасова Віктару Аляксандравічу дазволена было

застацца і на ранейшай пасадзе ад'юнкт-прафесара ў Ваеннай акадэміі – па сумяшчэнні. Неўзабаве ён быў узведзены ў палкоўніцкі чын. Упершыню сямейны даход перарос расход, і па свабодных вечарах, хоць і рэдкіх з прычыны занятасці на службе, Віктару Аляксандравічу часцей заўсміхалася яго маладая жонка. І яны пачалі ўжо нават думаць пра нашчадкаў, а каб вырвацца са сталічных клопатаў ды крыху падправіць здароўе, вырашылі ажыццявіць даўнюю мару: з'ездзіць за мяжу. Ну а куды ехаць з Расіі, калі не ў Парыж?

Адпрошвацца ў адпачынак доўга не давялося. Не спатрэбілася нават прадугледжанага ў такіх выпадках рапарта. Начальнік Канцылярыі генерал-лейтэнант Мікалай Львовіч Лобіч быў упартым халасцяком з арыгінальным быццёвым распарадкам. Ён прачынаўся каля дзясятай раніцы, піў гарбату і гадзіны з дзве працаваў. Затым адчыняў дзверы кабінета, каб выслухаць ад падначаленых даклады. У 3–4 дня ехаў у Сельскагаспадарчы клуб абедаць. Чаму менавіта туды? Неяк прызнаўся, што толькі там цяпер «Руссю пахне». Затым быў на працы да апоўначы, пасля чаго выпраўляўся ў той жа клуб гуляць у карты – да 3–4 раніцы. Праз тую гульню заўсёды быў без грошай, хоць і меў з узнагароднымі ўтрыманне каля трынаццаці тысячаў у год... Падобныя аказіі пераканалі яго ў тым, што вайскоўцам колькі ні дай грошай – усё роўна будзе мала, а таму – няма чаго рабаваць казну! Не снедаў сам і меркаваў, што не варта тым забяспечваць на службе і ніжэйшых чыноў. Ну і, да ўсяго, не ўхваляў шлюбы, паколькі быў перакананы ў шкоднасці іх у службе. А маладым жанацікам напачатку нават спачуваў. Аднойчы пасля даклада палкоўніка Берга ў тоне строгай вымовы начальнік Канцылярыі генерал-маёр Лобіч заявіў, што той

можа не з'яўляцца перад яго светлымі вачыма да сярэдзіны восені, пакуль у Ваеннай акадэміі не пачнуцца заняткі. Гэта і быў завуаляваны дазвол – хоць і па-вайсковаму грубы – на адпачынак.

– З цябе ўсё роўна толку – як з казла малака, – падагульніў генерал. – Гаворыш, а ў вачах вунь – жончыны цыцкі скачуць...

Так і выбраліся Бергі ў Парыж. Па дарозе, праўда, запланавалі паваляцца ў лячэбных гразях (найперш Елізавета – каб вырашыць жаночыя сакрэты) ды папіць гаючых водаў (падлячыць мужаў страўнік). Збіраліся старанна: паскуплялі па Пецярбурзе ўсе дарожныя даведнікі і без стомы распытвалі знаёмых, каму пашчасціла пабываць «за кардонам». Выпраўлялі ў вандроўку Бергаў, здавалася, усе канцылярскія службоўцы Генштаба...

Па Варшаўскай чыгунцы ў звычайным вагоне другога класа за двое сутак (з перасадкамі, амаль без сну) дабраліся праз Вільню, Горадню, Беласток, Варшаву, Уроцлаў да свайго першага прыпынку ў горным сілезскім Зальцбруне. З задавальненнем ездзілі на конным экіпажы па прыгожых горных мясцінах да старадаўняга замка. Вечарам пілі каву ў санаторнай рэстарацыі. Ну, а перад сном аддаваліся водна-гразевым працэдурам. Пашанцавала і з доктарам, патомным аўстрыякам, які, па расповедах, аб'ездзіў паўсвету, вывучаючы ўплыў клімату на розныя чалавечыя хваробы, а цяпер штовосень практыкаваў у Зальцбруне.

На адным з «водных сеансаў» Віктар Аляксандравіч Берг і пазнаёміўся са шчырым і сяброўскім арыстакратам Генрыхам фон Люцыусам. Ён лячыў ці то гастрыт, ці то язву.

– Прабачце, вы – не з Прусіі? Падаецца, у вас не зусім нямецкае вымаўленне... – звярнуўся да Берга на другім ці трэцім сеансе фон Люцыус. Яны сядзелі на тэрасе ўдвох і любаваліся ціхім адвячоркам, пацягваючы з гліняных піялаў мінеральную ваду. Палкоўнік расправіў каўнер махровага халата і, павярнуўшыся да суразмоўцы, старанна адрапартаваў:

– Дазвольце назвацца: падданы яго вялікасці расійскага імператара Віктар Берг. А з кім маю гонар лекавацца?

– Генрых... Генрых фон Люцыус, – знаёмец хітнуў галавой, усміхнуўся і ўзняў піялу. – Накіроўваюся ў Парыж, каб праведаць жонку, у якой заканчваецца тэатральны гастрольны тур, і нагадаць ёй пра шлюбны абавязак. Ну а затым забраць яе ў Пецярбург.

– У Пецярбург?! – ажно прыўзняўся Берг. – Вы паедзеце ў Пецярбург?

– Так. Служу там дарадцам нямецкага пасольства. – Голас Люцыуса напоўніўся стомнымі бясстраснымі нотамі. – Пад ачолам яго эксцэленцыі пасла графа Пурталеса. Можа, чулі пра такога?

– Безумоўна, яго рэзідэнцыя на Вялікай Марской, у асабняку непадалёк ад «Асторыі».

Цяпер ужо ў неўразуменні ўзляцелі густыя бровы Люцыуса:

– Вы нават ведаеце, дзе гэта?..

– Ну так... Мы жывём у Пецярбурзе, я на службе там... па ваеннай лініі.

Генрых фон Люцыус яшчэ доўга выказваў сваё здзіўленне нечаканай сустрэчай, пасля чаго прапанаваў сваю кампанію ў падарожжы да Парыжа, балазе ў яго таксама заканчваўся санаторны тэрмін.

– Першы прыпынак зробім, натуральна, у Вене. Затым праз Зальцбург – у Люцэрн. Рэкамендую чы-

гункай дабрацца да цудоўнейшай гары Пілатус... Перакананы, што чалавеку з такім прозвішчам – Берггара – гэта будзе цікава! Паплаваем па тамтэйшым возеры, а адтуль – у горна-альпійскі Андэрмат! Я пакажу вам знакаміты Чортаў мост, які пасля перавала Сен-Гатард з баямі пераадольваў ваш Сувораў! Затым паўз каскады бурлівай Роны конна дабярэмся да чыгункі і – наперад да казачнага Мантро на Жэнеўскім возеры! І – праз Понтарлье – у Парыж! Згодны? Толькі не кажыце, што не зможаце...

Ну хто ж ад такога адмовіцца?!

І ўсё было найвыдатна. Праўда, апошнія суткі дарогі па Францыі даліся цяжка: вагон адчайна хістала (напэўна, спазняліся), і ноччу не спалася...

– Я думаў, што буду нудзіцца ў самоце, а тут лёс падараваў мне радасць сумеснага падарожжа ў вашай прыемнай кампаніі! – фон Люцыус пры развітанні быў нястомна галантны і мілы. Яго дойч здаваўся мяккім і напеўным, амаль родным. – Жадаю вам прыемных дзён у Парыжы. Ну і, спадзяюся, не адмовіце мне яшчэ ў адной сустрэчы. Хачу пазнаёміць вас са сваёй палавінкай. На жаль, у Клары ўжо закончыліся гастролі, на спектакль запрасіць не магу. Але... ведаю някепскі рэстаран – «Viktoire», каля Марсавага поля, насупраць Енскага моста. Рахунак прашу дазволіць аплаціць мне. Да сустрэчы а сёмай вечара заўтра...

І вось яны – Люцыусы і Бергі – за шыкоўным сталом з па-французску вытанчанай вячэрай. З п'янлівым вiном і нядаўнімі ўспамінамі.

– Клара, ты не паверыш! – ажыўлена жэстыкуляваў Генрых. На яго высокі лоб спадаў залацісты чуб, які нашчадак тэўтонцаў мусіў раз-пораз укладваць за вуха. – На зальцбрунскім курорце я паспытаў «татарскі біфштэкс»! Гэта штосьці... Мы

Зальцбург

доўга хадзілі па ўзгор'і і страшэнна прагаладаліся. Папрасілі ў бліжэйшай сталоўцы чаго-небудзь гарачага, грунтоўнага. А там – толькі лёгкія халодныя закускі... І тады мой сябар Віктар настойвае на мясной порцыі. Нам і прапанавалі той біфштэкс. Ты ж ведаеш, Клара, як я люблю біфштэкс, таму ахвотна пагадзіўся. А нам падалі накрышанае сырое мяса ў анчоўсах з сырой цыбуляй! Аднак з якім імпэтам мы яго знішчылі – ты б бачыла!..

Сябрына смяялася. Генрых узнімаў келіх, смачна выпіваў і няспешна закусваў, моцныя жаўлакі абуджаліся на прадаўгаватых сківіцах.

Віктар – як сапраўдны палкоўнік – прапанаваў тост за прысутных дам. Выпіў, задаволена прысеў і паправіў на манжэтах срэбныя за́пінкі, – здавалася, што яны нязграбна чапляліся за канты рукавоў пінжака (аніяк не мог прывыкнуць да цывільнай

вопраткі). У гэты момант пад бляскам пенснэ ў ягоных зрэнках закіпаў шакалад.

– Але вы, гер Генрых, пасля зальцбрунскага «татарскага біфштэкса» напоўніцу адыграліся ў Зальцбургу, – Берг ахвотна працягнуў недалёкія ўспаміны. – Памятаеце прапанаванае вамі венгерскае віно?! Такі душэўны рэстаран, як простая забягалаўка, дзе нават на сталах не было сурвэтак? Я замовіў тады нам два па паўлітра, аднак кельнер прапанаваў спачатку толькі па чацвярціне... І гэтага хапіла, каб звязаць нам ногі! Мы яшчэ з гадзіну не маглі адарвацца ад лаваў...

– А мне здавалася, Генрых, што ты збіраўся па дарозе да мяне падлячыць страўнік, а не дабіваць сваю печань, – падтрымала размову чароўная Клара, і ўсе бадзёра засмяяліся...

Развіталіся запозна – з настойлівай прапановай Бергаў сустрэцца ў Пецярбургу, ужо на іхняй кватэры.

– Адмова будзе прыроўнена да абвяшчэння вайны! – катэгарычна ўзняў указальны палец Берг, і пад яго чорнымі вейкамі і брывамі ўспыхнулі гарэзныя іскаркі. – А насамрэч выдатна, што нашыя краіны – саюзнікі. Гэта, я вам скажу, не Англія якая... – ён пракаўтнуў недагаворанасць і прапанаваў «аглаблёвы» тост за дружбу сваіх народаў ды імператараў.

Да брытанцаў палкоўнік Берг таксама не меў асаблівай антыпатыі. Англія згадалася падсвядома: ён адно ведаў, што яшчэ з вясны адносіны з ёй праз уплыў на радовішчы Каспійскага мора абвастрыліся, і тое падштурхнула Генштаб да ідэі стварэння асобнага Закаспійскага корпуса, «Палажэнне аб кіраванні і каштарысе» якога перад адпачынкам і распрацоўваў начальнік аддзела Канцылярыі Ваеннага міністэрства палкоўнік Берг.

III

Каліноўскі ўзышоў на шыбеніцу ў дваццаць пяць гадоў – ягоны цяперашні ўзрост... Згадка аб тым неяк упершыню настолькі моцна ўзварушыла Адамавы пачуцці, што, не зважаючы на позні час, ён доўга не мог заснуць. Ціха зачыніўся ў бацькавым кабінеце, пабольшыў святла, акуратна расклаў на старым дубовым стале папкі з дакументамі, адозвамі, лістамі, газетнымі выразкамі...

Вось сшарэлы, падобны на ўлётку «Сцяг свабоды»: «Упэўненыя ў сваіх сілах, падтрыманыя дзейсным прызнаннем краю, па загадзе цэнтральнай улады Народа мы ўзнялі наш сцяг над атрадам працаўнікоў Беларусі...» Адам прачытаў уголас і ў які ўжо раз падзівіўся мяккай звонкасці мовы сваіх бацькоў. Яго ўжо з гадоў шасці пачалі вучыць ёй, а затым прыйшла і польская, і расійская. Акрамя, натуральна, французскай, мог гаварыць і па-нямецку, але па сцежцы гуманітарыя не пайшоў.

«...Гэта барацьба святая, – чытаў далей Адам, – яна за цэласнасць распаласаваных земляў, за ўласнасць абяздоленых у сваёй айчыне сыноў!.. Дык да зброі! Да зброі, верныя сыны сваёй зямлі! На ворага кожны, хто не здрадзіў сумленню! На

апошні бой племя герояў заклікае неадпомшчаная кроў, свабодная будучыня, шчаслівае заўтра».

Тое шчаслівае заўтра, як ужо ведаў Адам, так і не надышло. Усё закончылася паразай, шыбеніцамі, сібірскай катаргай ці выгнаннем. Ён спрабаваў сабе ўявіць, што ж адбывалася ў тым невядомым краі паміж Бугам і Нёманам – і ў рамантычных мроях вымалёўваліся відзежы Парыжскай камуны.

Яму было тады сем гадоў, але ўсё надзіва ярка памятаецца. Вусач-вайсковец дзядзька Яраслаў, з зіхоткай шабляй і такімі ж іскрыстымі вачыма... Яны падоўгу зачыняліся з бацькам і аб нечым сваім гаварылі, а хлапчук не мог нагуляцца з пакінутым яму пісталетам...

«Дзядзька Яраслаў, даўно я не наведваў тваю магілку», – падумаў Адам і перахрысціўся.

Здавалася, маладому жыццю не будзе сканчэння... тады, калі іхняй «піцерскай пяцёрцы» (Віктару і Канстанціну Каліноўскім, Яраславу Дамброўскаму, Ігнату Здановічу і Казіміру Мацкевічу) было, як казаў бацька, «на чупрыну больш за дваццаць».

І ўсіх чатырох, чые фотакарткі вісяць над сталом, няма на гэтым турботным свеце. Віктара, гісторыка-палеографа, забралі сухоты. Яго малодшага брата Канстанціна – царская шыбеніца. У дзядзькі Яраслава таксама склаўся раманны і кароткі лёс: пасля заканчэння Мікалаеўскай акадэміі Генштаба шляхціц Дамброўскі распрацаваў план узброенага паўстання, быў арыштаваны і трапіў у турму, адкуль у 64-м збег і разам з жонкай эміграваў за мяжу, спыніўся ў Францыі – і стаў генералам Парыжскай камуны! Падчас аднаго з баёў плячо разарвала куля – і праз

Вільня, 1860-я гг.

дзве гадзіны ў парыжскім шпіталі Ларыбуазьер яго зямное жыццё закончылася...

Калі аднойчы Адам паспрабаваў параўнаць падзеі таго паўстання з Парыжскай камунай, бацька не пагадзіўся.

– Там, – ён паказаў вачыма на чатыры фотаздымкі сваіх таварышаў, – была барацьба найперш за свой родавы гонар і свабоду...

– І ты... – Адам нервова пакусаў губу і выпаліў: – Таксама страляў, забіваў?

Бацька ўздыхнуў, доўга хадзіў па кабінеце, прысеў – і пачаў распавядаць, як пра ўчора прыснёнае: напачатку па-французску, а затым незаўважна для сябе перайшоў на беларускую:

– Пад Вільняй мы атакавалі царскую роту пяхоты, якая ахоўвала мост. Роту разбілі, але мост узарваць не змаглі. Міна не спрацавала... Пачалі падпальваць, але з горада падаспеў атрад конных

казакаў. Наш звяз адступіў да Ашмянаў, казакі праз снег і лес не змаглі праследаваць... Праз некалькі дзён мяне накіравалі ў Вільню: звязацца з кіраўніцтвам правінцыйнага камітэта, здабыць медыкаменты і грошы. Мусіў сустрэцца з Ігнатам Здановічам, з якім таксама быў знаёмы па Пецярбургскім універсітэце. Ігнат скончыў яго са званнем кандыдата матэматыкі, затым вучыўся ў Берліне, выдаў тут, у Парыжы, брашуру «Успамін пра філаматаў і філарэтаў» – і напачатку 63-га вярнуўся ў Вільню, дзе быў абраны паўстанцкім начальнікам горада і галоўным скарбнікам... – бацька адарваўся ад успамінаў, падышоў да кніжнай шафы, штось старанна пашукаў у ёй, затым матнуў рукой і зноў прысеў да сына; на састарэлым – у няпоўныя пяцьдзясят гадоў – твары бліснулі дзве слязіны. – А выявілася, што Ігната арыштавалі... Пэўна, хтосьці са сваіх, як гэта водзіцца, выдаў... І знаходзіўся ён у дамініканскім касцёле, ператвораным у турму. Дом Здановічаў абшукалі і канфіскавалі. Ігнат і ягоны бацька – універсітэцкі прафесар – сядзелі ў асобных лёхах. Але ка́ты не змаглі вырваць у шляхцічаў аніякіх прызнанняў! Перад шыбеніцай яны пабачыліся... Калі прафесар Здановіч увайшоў у лёх, сын стаяў наўсколенцах перад святаром, спавядаўся... Убачыўшы бацьку, ускочыў і абняў... «Я шчаслівы і ўдзячны Богу, які дазволіў мне загінуць за Айчыну», – прашаптаў ён. Маці і сястру развітацца з Ігнатам не пусцілі. Яго вывелі на пляц у споднім і яшчэ з гадзіну трымалі на марозе. А калі паліцмайстар у апошні раз прапанаваў раскаяцца і распавесці пра паўстанцкую арганізацыю, Ігнат годна адказаў: «Мераеш мяне ўласнай подласцю?!» Вось яно як, а ты кажаш, ці стралялі мы, ці забівалі...

Прозвішча Адамавай маці да замужства таксама было Здановіч. Гэта яна, сястра згаданага закатаванага паўстанца, на Каляды 1863-га сустрэлася ў Караляўцы-Кёнігсбергу з Казімірам Мацкевічам, куды прывезла мандат на выданне газеты «Голас з Літвы» і сродкі на тое. «Голас» мусіў інфармаваць Еўропу пра іх барацьбу і стаць зборным штабам вайсковай экспедыцыі з Усходняй Прусіі і Каралеўства Польскага ў Літву-Беларусь і Жамойцію.

Газета выходзіла тры месяцы, а ў красавіку 1864-га Казімір Мацкевіч і Марыя Здановіч, ужо як венчаныя муж і жонка, выедуць на сустрэчу з ваенным камісарам Літвы за мяжой Баляславам Длускім у Парыж, дзе і даведаюцца пра канчатковую паразу паўстання. На руках у іх застануцца невялікая сума грошай і «білет» на права свабоднага пражывання ў Францыі з пячаткай Аддзела Літвы Польскага Нацыянальнага ўрада, а праз паўгода – з'явіцца і сын Адам...

Ён разгарнуў новую папку – якраз з адбіткамі «Голасу з Літвы» – і пачаў нетаропка чытаць прыкамечаныя, пажаўцелыя, памеру звычайных улётак старонкі...

«Мы вычарпалі ўсе мірныя сродкі. Патрабавалі, каб цар нам даў, што нам трэба, – не даў.

Пайшлі далей і распачалі пасіўнае супраціўленне. Спявалі і маліліся да Бога, каб прывёў Маскву да одуму. Але Масква была пад уладай сатаны і не слухала Боскіх натхненняў, і, калі на нашых вуснах была малітва, пасылала кулі ў нашы безабаронныя грудзі...»

«Век XIX вялікі плёнамі... З хіжага дэспатызму пачалі праяўляцца правы чалавека; спачатку

паасобку, а потым аб’ядналіся ў хор, які выйшаў з Францыі і дайшоў да Масквы... Усё, што працівіцца волі Бога і правам чалавека, злучаецца з лагерам царызму...»

З кожнай старонкай для Адама зноў адкрываўся таямнічы свет: свет яго бацькі, свет яго маці, свет іх далёкіх невядомых продкаў, – тое, што здавалася хоць і міфічнай атлантыдай, але падсвядома пульсавала ў ягонай ліцвінскай крыві.

Ап’янёны згукамі мінулага і супакоены імі, ён і заснуў над тымі газетамі. І было яму ў той час соладка, шчаслівa і цёпла – у нядаўна купленым на нядзельным кірмашы сінім швэдары, якія толькі пачалі прыжывацца ў Францыі і які нагадваў яму той, ужо даўно малы і зношаны, звязаны на шатландскі ўзор мамай – незадоўга перад адыходам яе ў свет лепшы...

IV

Гаючыя гразі сілезскага курорта не атушылі жаночыя сакрэты Елізаветы Берг. Аднак праз два месяцы яна абвесціла мужу аб сваёй цяжарнасці, і той – як апантаны карнат – да ночы насіў Лізуню на руках, бесперастанку шаптаў «курка мая пушыстая», пакуль жонка не зазлавала на свайго «бясхвостага пеўніка»...

Трэба прызнацца, Віктар Аляксандравіч, хоць і прайшоў немалую вайсковую кар'еру з грубымі казармамі напачатку, ад нараджэння адчуваў у сабе мяккую лірычную душу. Яшчэ з кадэцкага корпуса трызніў ён аб нечым незвычайна-ўзнёслым, што паўставала ў вобразе чароўнай дамы сэрца. І яна не прымусіла сябе доўга чакаць: з'явілася перад ім у сонечны нядзельны адвячорак у асобе дзяўчыны з мілым тварыкам, далікатна накручанымі кудзеркамі жытнёвых валасоў, з бадзёрымі вуснамі, сукенкай на крыналіне, грацыёзна абцягнутай на таліі, з дэкальтэ ў форме сэрца... Обер-афіцэр Берг смяротна, да серэнадаў закахаўся ў сваю будучую жонку, пісаў-прысвячаў ёй вершы, абсыпаў пацалункамі і падарункамі, балазе састарэлая матухна пакінула на тое пэўныя сродкі... І вось ён абдораны сам – будучым нашчадкам!

– Ліза, ты не ўяўляеш, як ты мяне абрадавала! Наўзамен за мае паэмы ты падорыш мне раман! – не супакойваўся саракагадовы палкоўнік. – Калі народзіцца сын, давай мы яго так і назавём – Раман...

Аднак жаданаму збыцца не было наканавана: перад вясной у Елізаветы здарыўся выкідыш, і іх сямейнае жыццё перафарбавалася ў атрутныя колеры.

Жонка сумавала ад адзіноты, бо не мела ні сяброўкі, ні нават знаёмых. Муж зранку сыходзіў на службу і вяртаўся толькі на абед, галодны і стомлены, а замест гарачага супу ды біфштэксаў ці сямейных катлетаў атрымліваў чарговую порцыю нараканняў на хцівую кухарку ды яго, чэрствага і негаспадарлівага... Надламалі спакой і канцылярскія інтрыгі-шашні: за ўсе гады бездакорнай службы ён, галоўны справавод і начальнік статыстычнага аддзела Канцылярыі Генеральнага штаба, які распрацаваў беспрэцэдэнтнае «Палажэнне» асобнай дзеючай арміі, у спісе іншых афіцэраў быў адзін узнагароджаны ордэнам святога Уладзіміра IV ступені, усяго толькі IV, хоць іншыя, нават ніжэй рангам, былі ўганараваныя ступенню III. Як тут не расчаравацца ды не аддацца роспачы?

Але бясконцыя сваркі з жонкай атручвалі жыццё яшчэ больш, і афіцэр ад безвыходнасці збягаў на службу, а на наступныя раніцы ўжо выспяваў да размоў аб разводзе ці хаця б раз'ездзе. Ліза абуджана згаджалася, але праз хвіліну продуму пачынала плакацца пра свае нікчэмныя фінансавыя ўмовы. І ён ахвяраваў немалую суму золатам і выправіў яе за мяжу – падлячыцца ды аднавіцца. У жонкі зноў былі Швейцарыя ды Францыя, і вярнулася яна амаль ранейшай Лізай: спакойнай, задаволенай, ласкавай, памаладзелай. Праўда, без грошай, але з

Вільгельм II

валізамі набыткаў-абновак, якія яшчэ з месяц пасыльныя дастаўлялі на іх кватэру з мытна-памежнага літоўскага Вержбалова.

А затым пасярод лета 1890 года Віктар Берг нечакана атрымаў загад прыкамандзіравацца на вайсковыя зборы пад Нарвай. Каб аздобіць жонцы самотныя дні, ён абаніраваў у піцерскім французскім тэатры месца і настойліва папрасіў адпісваць на ягоныя лісты. А яшчэ мусіў набыць паходны рыштунак і сядло (каня з веставым даў начальнік кавалерыйскай школы).

На другі дзень пасля прыбыцця ў лагер давялося рыссю пераадолець каля сарака вёрстаў пыльнымі жнівеньскімі дарогамі – пасля чаго ледзь не патрапіў у лазарэт. Затое назаўтра падчас сняданку палкоўнік Берг бачыў зблізу адразу двух імператараў: аграмаднага ў сваёй мядзведзістай паставе Аляксандра III – у зялёным вайсковым сурдуце і фуражцы (якая здавалася замалой для ягонай гарбузаватай галавы) і Вільгельма II, невысокага маладога чалавека са смешна ўзнятымі ўверх вусікамі, які нядаўна стаў нямецкім кайзерам ды каралём Прусіі і, выглядала, яшчэ не звыкся са сваім становішчам. Імператары пасля сняданку селі ў адкрыты экіпаж, але Вільгельм II мусіў устаць і спехам зняць паліто, пададзенае яму лёкаем... Аляксандр III падкрэслена

гучна называў калегу на «ты» і задаволена ўсміхаўся. Следам за каранаванымі інспектарамі ў лёгкія карэты ўцiснуліся ваенныя міністры і міністры замежных спраў. Высокапастаўленыя асобы рушылі да Нарвы, за імі – кавалькада малодшых чыноў з розных расійскіх і нямецкіх ведамстваў. Усе статныя, са ззяннем вяльможнай пыхі на прыпухлых пасля бяссонніцы тварах. У адным з іх... так! Берг пазнаў свайго знаёмага па леташняй замежнай вандроўцы Генрыха Люцыуса. Іх позіркі сустрэліся, і немец-вершнік першым узняў руку, павярнуў каня і пад'ехаў бліжэй. У ім заўважалася нейкая змена. Вочы пад густымі брывамі падаліся нейкімі нежывымі, шклянымі нават... Можа, таксама ад бессані?.. Твар схуднелы, без ранейшай жывой мімікі. Аднак Генрых прывітаўся ўсё ж з радаснай усмешкай:

Аляксандр III

– Пазнаяце? А я ўжо, Віктар Аляксандравіч, ведаў, што вы тут... Надоечы сустрэў у тэатры вашую жоначку. Падалося, яна моцна сумуе адна ў Пецярбурзе...

– Бог з вамі, гер Люцыус, як не пазнаць! Дасюль удзячны за ваш наймілы escorte... – Берг ніякавата аблізнуў вусны: – Як не забыў і пра вашае ласкавае абяцанне з фрау Кларай павячэраць у нас.

– Дзякуй, але... самі разумееце, служба. Яго імператарская вялікасць кайзер адбудзе дамоў праз тры дні, а там яшчэ з тыдзень невылазнай працы ў пасольстве...

– Дык, безумоўна, пазней! Я ж таксама пакуль залёг тут на манёўрах.

– То сустрэнемся! – Люцыус ускочыў на каня. – Загадзя напішыце, калі...

І вось нарэшце – за плячыма пыльныя паходныя абеды ды вячэры спехам. Жонка з нечаканай радасцю пачала рыхтавацца да сустрэчы з нямецкімі сябрамі яшчэ з раніцы, сама кантралявала кухарку, колькі разоў нагадвала, каб тая ні на што не скупілася.

– Яны такія мілыя! Праўда, каханы?

Віктар Аляксандравіч ажно папярхнуўся ад нечаканасці: ён ужо і забыў, калі тое «каханы» чуў ад жонкі. Шчокі яго ўраз запунсавелі, а ў адказ толькі і змог хітнуць галавой.

І вячэра атрымалася на славу! Былі пададзеныя халодныя закускі з ікрой, свіныя медальёны ў шалфеі, заяц з размарынам, курыная пячонка з белым віном і яблыкамі, паштэт з ласося ў падліве...

– Вы вырашылі нас абкарміць! – удзячна жартавалі госці, але частаваліся ахвотна. Да́мы пілі чырвонае французскае віно, а мужчыны пасля гарэлкі перайшлі на каньяк.

Віктар Аляксандравіч адчуваў сябе найшчаслівейшым жыхаром Пецярбурга. Ён палаў дасціпнасцю, дэкламаваў па-нямецку Шылера і Гайнэ, па-расійску Дзяржавіна і нават сваё. Ды, як водзіцца за падобнымі сталамі, п'янеў – і ад нямала выпітага, і ад жончыных ласкавых усмешак. Апошняе, што ён больш-менш яскрава ўсведамляў, – гэта як угаворваў Люцыусаў застацца ў іх начаваць...

Ранішняе абуджэнне, якое прыспешвала пахмельная смага, было цяжкім. Праз апухлыя павекі калола святло лямпаў («Забылі ноччу патушыць?»), у галаве стралялі старадаўнія пішчалі. Паспрабаваў прыўзняцца – ложак хіснуўся пад ім, як лодка. І тут сэрца спынілася і, здалося, вось-вось выскачыць праз скроні: побач з ім, напаўнакрытая бялюткай коўдрай, ляжала... спала... распранутая жонка дарадцы пасольства кайзера Вільгельма Клара Люцыус!.. Яе чорная карункавая бялізна была раскіданая на ложку і каля яго... Заледзянелы палкоўнік машынальна нагнуўся, каб падняць карсет-станік, – і бакавым зрокам спакмеціў, што ў спальні каля жончынага століка хтосьці сядзеў...

– Я думаў, палкоўнік, што ты ўжо і не прачнешся... І цябе давядзецца прыстрэліць соннага!

Віктар Аляксандравіч пазнаваў і не хацеў пазнаваць голас Генрыха Люцыуса. Шчокі яго ўспыхнулі адчайным полымем, вочы акругліліся; як агаломшаная рыбіна, ён паспрабаваў хапануць паветра, каб штосьці вымавіць, але тут зноў затахкала сэрца, – і ён толькі змог сполашна затрэсці галавой.

Уздыхнула і стомна пацягнулася фраў Клара, затым сонна ўсміхнулася, заміргала, убачыўшы над сабой чужога мужчыну, нервова крыкнула, – нібыта апяклася аб яго, – і, укручваючыся ў коўдру, саскочыла на падлогу. Заўважыўшы мужа, задрыжэла і з істэрычным крыкам «O mein Got! Heinrich, das ist ünmöglich![1]» выбегла са спальні... А Генрых Люцыус нават галавой не павёў:

– Дык куды ў цябе, свіння, выстраліць?! – Ён марудна і са смакам узвёў курок рэвальвера і на-

---

[1] Божа мой! Генрых, гэта немагчыма! (*Ням.*)

цэліўся. – У галаву, каб раскалоўся твой паганы чэрап і жонка ўбачыла мазгі на падушцы? Ці ў сэрца, каб выцекла паболей тваёй юрлівай крыві?!

Віктар Аляксандравіч гатоў быў вось-вось страціць прытомнасць...

– А можа, напачатку ў калена, каб ты яшчэ паскавытаў перад смерцю і абмачыўся ад болю?

Люцыус узняўся і марудна працокаў да ложка. Ягоны колішні сябар з вытарачанымі вачыма прыліп да сценкі, выставіў наперад дрыготкія рукі і зашаптаў:

– Не, не... Не забівайце...

Люцыус уздыхнуў і прысеў побач, паклаў руку з рэвальверам на скамечаную прасціню і... таксама нечакана зашаптаў:

– Калі хочаш, будзеш жыць. Толькі наўзамен адпрацуеш. Мяне зацікавіць любая інфармацыя з тваёй Канцылярыі, Генштаба ці наогул міністэрства. І ты мне яе будзеш перадаваць, ясна?! – Слова «ясна» было выкрыкнута, яно ляснула куляй па вушах атарапелага палкоўніка. – У адваротным выпадку ты за шчасце ўспрымеш самазабойства... Твае фотаздымкі ў абдымках з разведчыцай-іншаземкай мы разашлём з адпаведным тэкстам па многіх кабінетах Пецярбурга, – Люцыус пастукаў рэвальверным дулам па кішэні, з якой вынырваў раменьчык фотаапарата. – І тады ты нават сваімі вершамі не адмыешся. Як кажуць, besser ein Auge verlieren als den guten Ruf[1]. Па-вашаму неяк больш дакладна: беражы сукенку знову, а гонар змоладу. Ясна?!

Віктар Аляксандравіч уздрыгнуў і ціха заківаў...

Так хутка завербаваць чалавека яшчэ ніколі не ўдавалася мацёраму разведчыку расійскай секцыі

[1] Лепш страціць вока, чым добрую рэпутацыю (*ням.*).

аддзела III-B нямецкага Генштаба Генрыху Люцыусу. Ён нават з нейкай шкадобай зірнуў на свайго няшчаснага візаві (ці, падумаў, як вымаўляюць у любімым ім Парыжы: vis-à-vis) і паспрабаваў супакоіць:

– А так нічога не здарыцца, ды і нічога страшнага ты не будзеш рабіць.

– Ага... – нечаканана абудзіўся Віктар Аляксандравіч. – За здраду з жанчынай – здрадзіць айчыне?!

Люцыус хмыкнуў, у здзіўленні матнуў галавой, – так што кучаравы чуб адкінуўся назад, – і працягваў на «вы»:

– Толькі давайце без патэтыкі... Мы ж – саюзнікі. Самі ж, гер палкоўнік, бачылі, як нашыя імператары з'явіліся перад войскам – як браты. Словам, не рвіце душу. Будзьце здаровымі! – Люцыус устаў і пайшоў да дзвярэй, каля якіх павярнуўся і дадаў: – Вось што яшчэ... Мілая ваша жоначка Елізавета Мікадзімаўна нават згоду падпісала аб супрацоўніцтве са службай выведкі... у мінулы свой візіт у Францыю. І, па ўсім, пакуль не пашкадавала. І на сустрэчах у тэатры што-кольвек з вашых запісаў нам перадала. Так што вы, калі ласка, таксама пастарайцеся. Нагадаю яшчэ раз: абмен інфармацыяй паміж саюзнікамі – гэта не здрада: ні прысязе, ні айчыне...

Тапельцу заўсёды хочацца верыць у саломіну. І Віктар Аляксандравіч Берг не быў выключэннем. Адно ён аніяк не мог знаць, што ў тыя дні «братэрскія» сувязі паміж Нямеччынай і Расіяй пачалі халадзець, і перамовы ў Нарве паміж імператарамі не палецілі іх: заключаны некалі «Саюз трох», дамова аб сяброўстве і супрацоўніцтве паміж Расіяй, Нямеччынай і Аўстра-Венгрыяй, не быў падоўжаны. Імператары з міністэрскімі світамі раз'ехаліся чыгункай у розныя бакі – ні з чым...

V

За спінай, за вокнамі, за перастукам вагонных колаў заставаліся тысячы кіламетраў. І непараўнальныя Баку, Тыфліс, і нечаканыя масты над горнымі рэкамі, і неверагодныя каменныя цясніны. І два месяцы працы...

У невялікім мястэчку Сульян, дзе Кура выліваецца ў Каспій, азербайджанскі мільянер Айдар Зэйналабдзін Тугіеў задумаў пабудаваць халадзільны завод. Яго рыбныя промыслы багата раскінуліся на трыста вёрстаў ад паўднёвых іранскіх берагоў да Махачкалы. Воды Дагестана дарылі яму тоны селядца, а Кура, якая спяшалася да азербайджанскага ўзбярэжжа праз Турцыю і Грузію, радавала ў сваёй дэльце ласосем, асятром, бялугай, сяўругай, міногай, судаком. Селядзец адразу засольваўся, а вось астатнюю рыбу кансерваваць было шкада. Так і ўзнікла думка аб халадзільнай установцы. Памаракавалі, падлічылі: пры цяперашніх коштах у Расіі і Еўропе курскія прысмакі рыбы-ікры праз два гады акупяць нават самы вялікі і дарагі халадзільны завод парыжскага канцэрна Хірша. І паслалі туды заказ, выконваць які, зважаючы на высокі кошт работ, выехаў у невядомы край з брыгадай наладчыкаў сам дырэктар Рудольф Дызель, а з імі – тры грузавыя

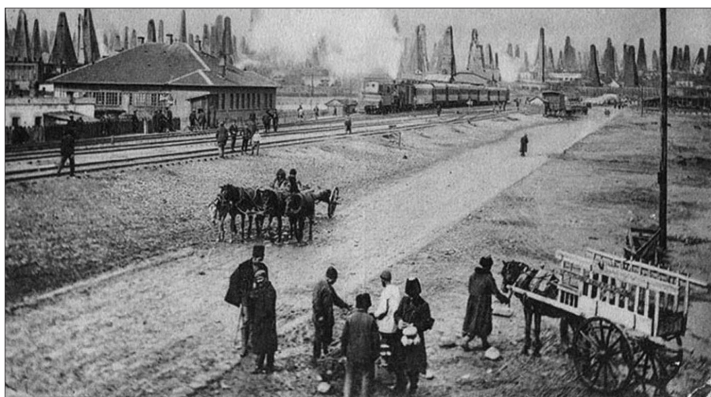

Чыгуначны вакзал у Баку. Канец XIX ст.

вагоны з матэрыяламі і абсталяваннем, з якіх праз два летнія месяцы бесперапыннай працы і вырасла маразільная аграмадзіна – ці не адзіная такая на тысячы вёрстаў у радыусе!

Праца была не толькі бесперапыннай, але і нервовай. Тугіеў увесь час намагаўся самачынна кантраляваць і камандаваць. Падмурак, сцены і, здавалася, кожны камень не мінулі ўважлівага позірку заказчыка. Гэта ўжо потым Дызель даведаўся, што мільянер рос у беднай сям'і шаўца і з дзесяці гадоў быў аддадзены бацькам у чаляднікі да бакінскага муляра. З дваццаці гадоў сам кіраваў будоўлямі, і тут – прамінуць сваю?..

Шмат у чым эксперыментальны халадзільны завод, у кампрэсарных устаноўках якога замест вогненебяспечнага метылавага эфіру выкарыстоўвалі аміяк, запрацаваў напрыканцы жніўня, а да паловы верасня яго складскія камеры былі цалкам запоўненыя рыбай, якая па новым чыгуначным адгалінаванні ў вагонах-рэфрыжэратарах паплыла па ўсёй Расіі...

Парыжскі канцэрн барона Хірша быў па-царску (па-ханску?) аддзячаны. Яго дырэктар Рудольф

Дызель і галоўныя інжынеры за выкананую працу атрымалі падвойны заробак. На трое сутак зацягнулася развітальная вячэра, пасля чаго былі экскурсіі па Баку: стары горад і Апшэрон.

– З рыбай парадак навёў. Цяпер, калі дабраславіць Алах, займуся нафтай, – нібы падумаў, нібы канстатаваў Тугіеў. Аберуч паправіў сваю лёгкую папаху з чорнага каракулю і бадзёра ўздыхнуў; акуратная (таксама чорная, аж ільснілася) бародка, імпэтныя вусы выступалі ледзь не да вушэй, правае брыво прыўзнятае.

Іх кавалькада з пяці конных экіпажаў, якія тут звалі на французскі манер дыліжансамі, вярталася да гатэля па Мікалаеўскай вуліцы, і Тугіеў прыўзняўся, нахмурыўся, а калі перад імі паўстаў новы двухпавярховы будынак, не без гонару паказаў на яго рукой:

– Вось... таксама мая задума... Першая ў мусульманскім свеце гімназія для дзяўчынак. Хвала Алаху, сёлета быў першы выпуск. 58 навучэнак, большасць – з бедных сем’яў. Вучоба, адзежа, харчаванне – бясплатныя. – Ён здаволена прысеў і звярнуўся наўпрост да Дызеля: – Мая старэйшая дачка Ханым таксама яе закончыла. І вырашыў я выправіць яе з братам, сынам маім Зафарам, у Еўропу, моваў вашых падвучыцца ды добрых навук. Для мяне ўсё тое – нямая пустыня, а ты, мой дарагі, па ўсім мяркуючы, вучонасць з матчыным малаком усмоктваў... – Мільянер, пакуль сказанае ім перакладалася тлумачом, глыбока прасвідраваў Дызеля каштанавымі зрэнкамі. – Будзь дарадцам дзецям маім у невядомым ім Парыжы.

– Шаноўны Айдар, для мяне гэта – вялікі гонар, – Дызель нават крыху збянтэжыўся. – Зраблю ўсё неабходнае. Вось толькі... сам я, па праўдзе,

надоўга заставацца ў Францыі не планую. Хачу на наступны год пераехаць у Нямеччыну і адкрыць там завод рухавікоў.

– А ты думаеш, што я дзяцей больш чым на год у чужыну выпраўлю? – збянтэжыўся і Тугіеў. – Мы ўсіх, каму выдаем замежныя стыпендыі на вучобу, абавязваем праз пэўны час вяртацца на радзіму. А як жа інакш?..

І быў ад'езд з Баку, і доўгі сон у камфортным купэ да Тыфліса і далей, і нястомны перастук вагонных колаў...

Ідэя пазнаёміць дзяцей Тугіева з Адамам Мацкевічам узнікла ў Дызеля адразу ж па вяртанні ў Парыж.

– S'il vous plaît[1]... Дапамажы! Ты ж хоць парасійску з імі пагаварыць зможаш. Яны добрыя маладзёны...

Дамовіліся сустрэцца вечарам каля гатэлю «Champs Elysees», дзе пасяліліся Тугіевы. Да ўніверсітэцкіх заняткаў заставаўся яшчэ тыдзень, і заканчэнне цёплага верасня было вырашана патраціць на экскурсіі і знаёмства з горадам.

– Бульвар Манпарнас, да Эйфеля! – загадаў Адам вазніцу, калі ўсе чацвёра селі ў экіпаж. – Саборы і музеі вы і без нас разгледзіце, а вось гэта... Зрэшты, з усяго Парыжа тое месца я найлепш і ведаю... – Адам замоўк і толькі цяпер пачаў далікатна разглядваць сына і дачку Тугіева.

Зафару, тыповаму каўказцу з худзізной на твары і ў плячах, на выгляд было гадоў пад пятнаццаць. Апрануты ў прыталены шэра-сіні касцюм, пінжак крыху падоўжаны і зашпілены на ўсе гузікі. На гала-

[1] Калі ласка (*франц.*)

ве – чорны фетравы цыліндр. Ханым, старэйшая за брата вясны на дзве-тры, была ў сваім нацыянальным строі, які напачатку здзівіў і падкрэсліў незвычайнасць іх сустрэчы. З галавы дзяўчыны ледзь не да каленяў сплывала лёгкая празрыстая чадра. Пад ёй – вузкая бірузовая блуза-кабацік з кваяцістым арнаментам на кантах, з вялікім трохкутным выразам, у якім бялелася вышытая срэбным бісерам кашулька. Чорны шырокі пояс выяўляў грацыёзную талію, ад якой ішла доўгая паветраная спадніца-шэлтэ, таксама бірузовага колеру. Смалістыя валасы густой касой спадалі на ўжо сфармаваныя і налітыя чаканнем грудкі... А якія вочы! Вялікія бяздонныя чорныя вочы пад доўгімі брывамі. Яна ўвесь час хавала іх, глядзела ўніз, але калі на хвілю здаралася сустрэцца з імі – на Адама люстравалася невядомая біблейская далеч...

Перад Енскім мостам яны спыніліся і да вежы Эйфеля падышлі пешшу. Зафар, падтрымліваючы фетравы цыліндр рукой, уражана вывучаў жалезную аграмадзіну, а Ханым толькі ажыўлена міргнула некалькі разоў, усміхнулася і натхнёна спытала:

– А можна... туды? – і паказала рукой уверх.

– Так! – усміхнуўся і Адам. – Больш за тое, прапаную там і павячэраць. На другім паверсе – някепская рэстарацыя.

Якраз перад імі спыніўся ліфт усходняй апоры вежы. Прымацаваны да асобных рэек, ён узнімаўся па вуглавой траекторыі дзякуючы гідраўлічным помпам.

Сонца яшчэ вісела далёка над кварталамі. Знізу даляталі хрыплыя гудкі клаксонаў. Вецер шамацеў у перагародках вежы і складках адзежы.

Яны занялі асобны столік каля зашклёнай вітрыны, замовілі бараніну з печанымі яблыкамі, чай і безалкагольны пунш.

– А я думала, што найбольшыя вежы – гэта нафтавыя, на нашым Апшэроне... – прамовіла Ханым да брата, але зразумела, што яе пачулі ўсе – і пачырванела.

– Уражвае? – спытаў, каб перарваць паўзу, Адам і, не чакаючы адказу, дадаў: – Многім, насамрэч, яна не падабаецца. Тры сотні французскіх пісьменнікаў і мастакоў нават пратэставалі супраць гэтай пабудовы Эйфеля, назвалі яе гіганцкай фабрычнай дымавой трубой.

– Прабачце, – перапыніў яго Рудольф Дызель, – Адам быў адным з вядучых інжынераў на гэтай будоўлі.

– Ага?! – ужо здзівіўся Зафар.

– Ну так, – кіўнуў, як між іншым, Адам і закончыў: – А цяпер тут многія з тых пісьменнікаў і мастакоў любяць пасядзець. Апраўдваюцца, што гэта адзінае месца ў Парыжы, з якога не відно вежы...

За ўсю вячэру больш разгаварыць гасцей не ўдалося. Яны пакінулі шчодрыя чаявыя, якія Зафар назваў па-свойму – бакшыш. Калі ж даведаўся, што па-французску гэта называецца pourboire, даслоўна – «на выпіўку», грэбліва скрывіўся і трасянуў галавой.

З рэстарацыі зноў выйшлі на адкрытую тэрасу з драўлянай падлогай. Сонца ўжо апускалася на Сену і густа залаціла бульвар, куды і намерыліся вярнуцца наведнікі. Аднак Ханым на хвілю застыла, затым па-дзіцячы ўхапілася за братаў рукаў, штосьці прамовіла па-свойму і па-змоўніцку кіўнула ўверх.

Зафар нахмурыўся і грубавата крыкнуў – таксама па-свойму.

– Не, гэта дазволена і цалкам магчыма... – нібыта зразумеў іхнія рэплікі Адам. – S’il vous plaît, калі жадаеце.

Над імі ўзвышаліся чатыры калоны другой платформы, якія паступова зблiжаліся і, пераплятаючыся, утваралі каласальную стальную піраміду з трэцяй платформай. Другі і трэці паверхі злучаў ужо вертыкальны ліфт. Ён быў складзены з дзвюх спалучаных кабінаў, верхняя падымалася на сотню метраў, а ніжняя служыла супрацьвагай. Заманліва паскрыпваючы, той ліфт і ўзняў іх на трэцюю платформу з пляцоўкай назірання крокаў у дваццаць папярок. Там нікога не было, і яны павольна – адзін за адным – прайшлі па ўсім перыметры, цікаўна пазіраючы ў шчыльна закратаваныя бакоўкі. Апошняя – Ханым – ступала мякка, як па лёдзе, нібы напалоханая лань, але раптам абудзілася, узняла рукі і нейкім дрыготка-сп’янелым голасам выкрыкнула:

– Yüksək! Yüksək![1]

А затым, аберуч прытрымліваючы доўгую пульхную спадніцу і напружна прыкусіўшы вусны, кінулася па прыступках уверх!

– Ханым! – гучна абурыўся брат, але яна не чула.

Хутка стукалі чаравічкі па жалезных пласцінах, як ейнае ўтрапёнае сэрца. Адзін пралёт... Другі... І яна – ужо не лань, а гарэзнае птушанё, якое нечакана выпырхнула на волю... Чадра ў сонечных іскарках – як мройны німб... І – толькі вецер, і – толькі неба...

Калі назаўтра Адам прыйшоў на кватэру Дызеляў і загаварыў пра Ханым, Рудольф здзіўлена ўзняў галаву:

– Слухай, а ты часам... не закахаўся?!

І адразу ж убачыў, які адказ палымнеў у неспакойных вачах сябра...

[1] Высока! Высока! (*Азерб.*)

VI

Рудольф Дызель не быў рамантыкам. Больш за тое, у яго характары і свядомасці пераважала матэматыка. Аднак душа – поўнілася паэзіяй. Асабліва ў часы пошукаў і роздумаў. І тады ён ці дэкламаваў на памяць улюбёныя вершы – калі быў на шпацыры, ці зачыняўся ў кабінеце з томікам паэзіі, ці – як і цяпер – садзіўся за раяль ды падоўгу іграў санаты Бетховена: яго бадзёра-продумную «Месяцовую» пад № 14 ці крынічна-бурлівую «Буру» № 17...

Штосьць блізкае было ў іх: механіку і кампазітару. Бетховен смела супрацьпастаўляў крайнія музычныя рэгістры, ствараючы адметны стыль, адрозны ад пашыранай паўсюдна «карункавай» манеры клавесіністаў. Спалучыць у адным цыліндры сілу агню і механікі вымагаўся і Рудольф Дызель, хацеў пераўтварыць у рэальную цяглавую сімфонію ідэальную сілу тэрмадынамікі. Кніга Карно «Развагі пра рухаючую сілу агню і пра машыны, прыгодныя для развіцця гэтай сілы», напісаная і апублікаваная сто гадоў назад, была яго настольнай – і чыталася з не меншай асалодай і душэўным уздымам, чым томікі вершаў Байрана ці сучасніка Малармэ. Карно першым пачаў крытыку паравога рухавіка і загаварыў аб прымяненні сціснутага паветра для

Рудольф Дызель, 1880-я гг.

цеплавога рухавіка, а таксама аб метадзе прамога ўпырсквання паліва ў напампаваны цыліндр. Крытыкаваць і гаварыць, безумоўна, можна, але вось як усё тое ажыццявіць? У метале і ў рэчаіснасці, а не на паперы і ў думках... Па ўсім свеце – на заводах, цягніках, караблях – працуюць паравыя машыны, каэфіцыент карыснага дзеяння якіх – 5 адсоткаў! А ў механічную работу пераходзіць толькі 4 адсоткі ад усёй патрачанай энергіі, бо працэнт яшчэ траціцца на трэнне механізмаў. Амаль усё вылятае ў трубу! Тым не менш іх – «паравікі» – не могуць выціснуць слабейшыя і даражэйшыя рухавікі на свяцільнай газе ці бензіне. А Дызель трызніў пераўзысці апрабаваныя рухавікі Ота! Тыя ўсмоктвалі ў цыліндры загадзя падрыхтаваную рабочую сумесь, якая адразу ж загаралася-ўзрывалася. Ён жа праектаваў іншыя цыклы: поршань усмоктвае ў цыліндр паветра (а не рабочую сумесь), сціскае яго, затым упырскваецца паліва і самаўзгараецца. Пераход ад ідэі да практыкі, праўда, ледзь не каштаваў яму і здароўя, і сямейнага дабрабыту...

Ён быў рэспектабельным дырэктарам парыжска-

га завода халадзільных машын. Колішні настаўнік прафесар Ліндэ запрасіў на працу ў Берлін, і Дызель стаў членам праўлення завода – з акладам у 30 тысячаў марак. Ці мог ён аб такім некалі й марыць – калі галодным трынаццацігадовым хлапчуком з'язджаў-уцякаў з ахопленага вайной роднага Парыжа ў родны бацька́м Берлін? А цяпер у яго шыкоўная кватэра на Кюрфюрстэндам – і ніводнай матэрыяльнай праблемы!

Аднак Дызель вытрымаў так толькі тры гады – і пакінуў працу. І зноў не меў супакаення, трызнячы пра сваю лабараторыю і вопыты з «ідэальным» рухавіком.

Да таго часу ён – ужо аўтар выдадзенай у Берліне кнігі «Тэорыя і канструкцыя рацыянальнага цеплавога рухавіка, прызванага замяніць паравую машыну і іншыя існуючыя ў гэты час рухавікі», а таксама патэнта пад № 67207 на свой рухавік. У невытлумачальным эмацыйным запале Дызель разаслаў на дзясяткі нямецкіх заводаў лісты з прапановай пабудаваць рухавік новага тыпу і прыклаў да іх сваю брашуру. Праходзілі месяцы, аднак назад не вярнулася ніводнага ўхвальнага водгуку...

Тады ў яго і пачаліся невытлумачальныя галаўныя болі, вострыя, маланкавыя. Дактары не маглі іх дыягназаваць, а выпісаныя рэцэпты не прыносілі паратунку. Калі не дапамагалі ні Бетховен, ні Вагнер, ён зачыняўся ў кабінеце і падоўгу курыў цыгары – і незаўважна зноў забываўся, абкладваўся паперамі, штосьці да стомы пісаў і крэсліў, крэсліў і пісаў.

Праз знаёмых прафесараў удалося нарэшце ўлагодзіць і пераканаць дырэкцыю аўгсбургскага завода, які ўзяўся за пабудову новага рухавіка, праўда, атрымаўшы на яго ад Дызеля аўтарскія

правы. Але інжынер і тым быў узрадаваны. Ён амаль суткамі знаходзіўся ў асобнай заводскай майстэрні. Прачынаўся рана – і да ночы карпеў над чарцяжамі і канструкцыямі. Асноўнай задачай заставалася стварэнне ў цыліндры высокага ціску. У якасці паліва быў апрабаваны вугальны пыл, пасля чаго вырашылі выкарыстоўваць газу.

І вось у ліпені 1893 года, пасля хрысцінаў дачкі Дызеля Луізы, адбыўся запуск першага рухавіка. Аднак на 80 атмасферах не вытрымаў індыкатар, нейкі болт прашыпеў над вухам канструктара і куляй уеўся ў сценку.

Рухавік не завёўся. Ідэал не супаў з практыкай.

Дызель быў амаль у адчаі.

– Вось, яшчэ б трошкі ніжэй – і мог бы вам прабіць галаву... – Механік выдрапаў болт і падкінуў яго на далоні.

Дызель уважліва агледзеў разарваную напалам жалезку – і згадаў пра свайго парыжскага знаёмага Мацкевіча з ягонымі заклёпкамі.

«Вежа ж ужо ўзведзена... Ханым з братам вярнулася да бацькі ў Баку... – падумаў Дызель. – А ці не запрасіць яго да сябе?..»

Так Адам Мацкевіч патрапіў у Аўгсбург, пасля чаго машынабудаўнічы канцэрн «Браты Карэлі» набыў патэнт на рухавік і стварыў французскае таварыства «Дызель». І ў гэты час, калі яго старшыня сядзеў за раялем і, разбудзіўшы ўсю кватэру, даігрываў «Буру» Бетховена, Адам рыхтаваўся да запуску трэцяга ўзору «рухавіка Дызеля», як любоўна паспеў яго назваць.

Неўзабаве ў майстэрню, ухапіўшы замест ранішняй кавы цыгару, прыйшоў і галоўны канструктар. Выгляд рухавіка наноў узбудзіў яго: вычышчаны, з кулачковым валам ужо зверху, з вялікім колам-

махавіком, з паветранай помпай для ўпырсквання паліва. Яе, помпу, угаварыў усталяваць Адам, які цяпер у замасленым камбінезоне засяроджана праводзіў апошнюю праверку патрубкаў вадзянога ахалоджвання – і на бадзёрае прывітанне толькі неяк грозна хітнуў галавой.

– Што ж, з Богам, – прашаптаў Дызель.

Два механікі падвялі прывад, рухавік ускалынуўся, напяўшы штатывы, штосьці у ім зласнавата завуркатала, у твар вухнула сырым выхлапам, пасля поршань захадзіў самастойна – і майстэрню накрыў барабанны грукат, які не маглі прыглушыць радасныя крыкі прысутных. І малодшы Карэль, уладальнік завода, і Мацкевіч, і два рабочыя-механікі кінуліся абдымаць Дызеля, ледзь не ўзняўшы яго на рукі, але той дзівакавата адпіхваўся і крычаў:

– Прыборы, прыборы... сачы-ыце!

Выпрабаванні прайшлі паспяхова. Рухавік прапрацаваў самастойна 30 хвілінаў з неверагодным на той час паказчыкам: 32 адсоткі карыснага дзеяння. Самы лепшы паравы даваў толькі 16, а газавы Ота – 24.

– Гэта, гер інжынер, перамога! – павіншаваў Рудольфа Адам.

– Не, дружа, гэта толькі пачатак... – уздыхнуў канструктар.

Але і пачатку было дастаткова, каб пра яго напісалі цэнтральныя газеты Францыі, Англіі, Нямеччыны, Бельгіі, ЗША. Дызелю сотнямі пачалі дасылаць запрашэнні на канферэнцыі ды бізнес-сустрэчы, і ён выправіўся ў сваё рэкламнае турнэ па Еўропе.

За першы – 1895-ы – год рэалізацыі патэнта на новы рухавік Таварыства «Дызель» атрымала каля трох мільёнаў золатам...

VII

Зранку ішоў звычайны пецярбургскі дождж. Гул-грукат карэт і конскіх капытоў рэхам прабіваўся нават праз тоўстыя сцены аграмаднага дома ваеннага міністра Пятра Іванавіча Курапаткіна на Садовай, і гаспадар зноў парадаваўся, што прыўзняў свае жылыя пакоі і рабочы кабінет на другі паверх. Таго, праўда, патрабаваў тайны цыркуляр Дэпартамента паліцыі, якім настойліва рэкамендавалася перанесці «службовую прастору на вышэйшыя паверхі ў мэтах бяспекі з прычыны магчымых тэрарыстычных актаў супраць членаў царскай сям'і і высокапастаўленых чыноў».

Як будзе з тымі актамі – невядома, а вось на першым паверсе шуму было больш, асабліва ў такія слотныя раніцы, падумаў міністр, зірнуў праз шкло на вуліцу, дзе ў туманным марыве схаваліся і Садовы мост, і Мойка разам з усім Марсавым полем, уздыхнуў, сеў за свой інкруставаны стол з моранага дубу і замовіў гарбату.

Генералу ад інфантэрыі Пятру Іванавічу міністэрскі абавязак надзвычай падабаўся. І не таму, што ў любы час ён адкрываў дзверы ў царскія пакоі ці ў Зімнім палацы, ці ў Лівадзійскім, – наадварот, ад імператарскіх вачэй Пётр Іванавіч стараўся

Пецярбург, 1890-я гг.

трымацца падалей. І не праз бязмежную ўладу над сотнямі тысячаў падначаленых прыкіпеў сэрцам да гэтай пасады, – накамандаваўся за свой вайсковы век нямала. Выявіць думкамі і словамі, чаму так камфортна, спакойна і душэўна пачуваўся вось у гэтых міністэрскіх пакоях, за вось гэтым сталом, у яго не атрымлівалася. Падабалася – і ўсё тут!

У дзверы далікатна пастукаў ад'ютант. Прынёс белы імбрык з кубкам, печыва і шакалад.

– Ну хто там сёння першы? – паціраючы рукі, спытаў міністр.

– Першым з дакладам запісаны памочнік начальніка Канцылярыі палкоўнік Берг. Дазволіце паклікаць?

Міністр пераліў настоеную пахкую гарбату ў кубак, сербануў, манерна адставіўшы палец, і выдыхнуў:

– Запрашай.

Палкоўнік Берг бадзёра схіліў галаву, па-заліхвацку стукнуўшы абцасамі, і прысеў да прыстолка, з павагай гледзячы на міністра ды ўжо ў

які раз дзівячыся яго незвычайнаму падабенству да маладога расійскага імператара Мікалая II[1]: такі ж правільны, роўны авал твару, і такі ж разрэз вачэй, і вусы з культурнай бародкай, і лёгкая прычоска набок з раннімі залысінамі...

Памочнік начальніка Канцылярыі тэзісна распавёў пра мабілізацыйныя планы на наступны год, пра будучыя структурныя пераўтварэнні ў асобных памежных акругах (Варшаўскай, Фінляндскай, Далёкаўсходняй і Закаспійскай), пра павелічэнне фінансавання арміі (аб чым, зразумела, яго вялебнасць спадар міністр ужо ведаў), што дазволіць якасна абнавіць у першую чаргу артылерыйскія часці і палепшыць казарменнае ўтрыманне.

– Што маецца на ўвазе? – Пётр Іванавіч зацікаўлена прыўзняў бровы.

– Плануецца ў гарнізонах адкрыць чайныя, а таксама ўвесці новую табель харчовага забеспячэння ў часцях у ваенны час і ў перыяд вайсковых збораў ці манеўраў...

– Ясна. Някепска, – шмыгнуў носам міністр і зноў сербануў гарбаты. – Ну а праблемы?

– Паводле тых жа планаў, вашая вялебнасць, па-новаму пераасэнсоўваюцца тактычныя характарыстыкі ваенна-марскога флоту і комплексная абарончая стратэгія, як сухапутная, так і водная. Дык вось у звязку з апошняй маем найбольшыя клопаты...

– Што, марскі міністр валаводзіцца?

– І так, і не... – палкоўнік Берг пацiснуў плячыма. – Тэхнічнае забеспячэнне нашых караблёў робіць не лепшае ўражанне. Па манеўранасці і ўзбраенні яны

[1] 20 кастрычніка 1894 года расійскі імператар Аляксандр III спачыў у вечнасці.

адстаюць ад флатылій Францыі і Нямеччыны, ужо не гаворачы пра Англію. Ну і ў абарончым плане прабелы. Не хапае, напрыклад, марскіх мін. І пра закуп іх гаворкі не ўзнімалася. Шкада, што некалі мала замовілі іх на Пецярбургскім механічным заводзе Нобеля...

– Ага... – абудзіўся ваенны міністр. – Шкада...

Ён ведаў, што тыя міны яшчэ ў часы Крымскай вайны перакрывалі ўсё балтыйскае ўзбярэжжа Расіі: Кранштат з Пецярбургам у першую чаргу. Стравальніку завода Эмануілу Нобелю на тым свеце ўжо не да мінаў, пагаворвалі, што за ім неўзабаве выправіўся і сын Людвіг...

– У Фінскім заліве выстаўлена каля паўтары тысячы мін Нобеля, менш – у акваторыях Свеаборга, Рэвеля, у чарнаморскім вусці Дуная і Днепра-Бугскім лімане. Але тэрмін іх эксплуатацыі падыходзіць да канца, а пра новыя размоў, паўтару, не вядзецца.

У кабінеце стала ціха. Але знадворку зноў усчаўся дождж, і вецер анархічна зашугаў у вокны.

Пётр Іванавіч Курапаткін мгыкнуў, высунуў левую ніжнюю шуфляду стала і дастаў з яе штэмпельны канверт з вадзянымі знакамі – лацінская літара N у аправе з ружаў. «Прынесена ў Канцылярыю ад сп. Эмануіла Людвігавіча Нобеля прыватным пасыльным 25 жніўня гэтага г. Просьба аб сустрэчы», – значыўся на ім ад’ютанцкі надпіс.

– Нобелі-Нобелі... – паўтарыў Пётр Іванавіч і задумаўся. Згадаў, як перад самым сваім міністэрскім прызначэннем на Велікодным прыёме ў пецярбургскага гарадскога галавы пазнаёміўся з сынам Людвіга Нобеля Эмануілам і нечакана атрымаў ад яго ў падарунак яйка фірмы Карла Фабержэ. Белая эмаль, інкруставаная залатымі ружамі і рубінамі, унутры – з чырвонага золата гадзіннік.

Генерал тады пацепнуў плячыма і нядбайна сунуў падарунак у кішэнь кіцеля, і толькі праз некалькі месяцаў даведаўся, які тое яйка мела кошт – каля дзесяці тысячаў рублёў! Ды нават і не ў кошце была яго вартасць: падобных падарункаў існавала на той час каля тузіна, і амаль усе яны былі зроблены па замове імператарскай сям'і!

– Нешта яшчэ? – міністр перарваў успамін.

Берг ніякавата крутнуўся і запунсавеў:

– Вашая вялікасць, не ведаю, як і адважыцца... Нядаўна атрымаў з Вены ліст. Знайшоўся мой блізкі родзіч Генрых Берг, стрыечны дзядзька... Ужо амаль не ходзіць. Восемдзесят гадоў, не жарты... Дачуўся пра мяне праз нейкую даведачную кантору – і запрашае да сябе, з жонкай... Ці мог бы я асмеліцца прасіць у вашай вялікасці хаця б з тыдзень нечарговага адпачынку?

– Ну дык што ж... – міністр задаволена пацёр далоні. – І з'ездзі, калі з жонкай і калі запрашае. Можа, той састарэлы родзіч і спадчыну якую перапіша? Ха-ха... Памятаецца, і я пагуляў па тых заграніцах у сваю маладую бытнасць... – Хоць саракапяцігадовы ваенны міністр быў толькі на тры-чатыры гады старэйшы за палкоўніка.

Дождж тым часам не пераставаў і надакучліва цыкаў у замутнелыя шыбы.

– Што ж, Віктар Аляксандравіч, дзякую за службу. Можаце быць свабоднымі... – і рука міністра пацягнулася па кубак з ужо астылай гарбатай. – Ад'ютанта, будзьце ласкавы, паклічце.

«Заўтра ў гадзіну дня. Рэстарацыя даходнага дома Данілавых. Генерал-лейтэнант К.», – спехам напісаў Пётр Іванавіч, склаў паперчыну напалам і ўручыў ад'ютанту:

– Неадкладна перадаць у кантору Нобеля, на Выбаргскую ўзбярэжную, дом 19, ля Чорнай рэчкі. Ну і наступнага – запрашай...

Другім па асабістым пытанні быў запісаны начальнік Канцылярыі міністэрства Мікалай Львовіч Лобіч. Курапаткіна не дзівіла, што той ішоў на аўдыенцыю пасля падначаленага. Ён, і не толькі ён, ведаў: генерал, абцяжараны ўжо немаладым векам, спіць доўга, і ці здолее зрання ўстаць нават на ўсеагульную мабілізацыю – невядома.

– Мікалай Львовіч, галубок наш шаноўны! – твар міністра выявіў найчуллівую прыязнасць да наведвальніка. Устаў, ахвотна абняўся. – А я думаў ужо, што вы і забыліся на мяне.

– Дарагі Пётр Іванавіч, як вы можаце? Чым я такое заслужыў?! – па кабінеце разнёсся трубны, хоць і далікатны, бас. – Проста цаню і паважаю ваш каштоўнейшы час... – начальнік Канцылярыі па-пазёрску крактануў і прысеў насупраць міністра.

– Ну, расказвайце... – Вочы Курапаткіна звузіліся і патухлі.

– Вашая высокая вялебнасць, не мне пры вашай маладосці гаварыць, як цяжка з кожным старэчым днём жыццё даецца...

Міністр неўразумела ўзняў галаву і маўчаў.

– Вось і вырашыў я звярнуцца да вашай міласці з рапартам аб пенсіёне... – Мікалай Львовіч млява ўздыхнуў, гучна набраўшы ў лёгкія паветра, прыгладзіў даланёй пульхныя сівыя бакенбарды і дагаварыў: – А таксама, улічыўшы такія-сякія заслугі на ратных дарогах, з просьбай аб ласкавым хадайніцтве перад імператарам пра павелічэнне майго ўтрымання...

Галава міністра ўзнялася яшчэ вышэй. «Ён гэта

ўсур'ёз ці з кепікамі?», – падумаў, пабарабаніў пальцамі па стальніцы, адкінуўся на фатэльную спінку і казённа падагульніў, расцягваючы словы:

– Ра-ана вам, дарагі-і Мікала-ай Льво-овіч, на супако-ой. Не така-ая на-ашая міністэ-эрыя бага-атая, каб раскі-ідвацца такі-імі людзьмі-і... – А завяршыў ледзь не скорагаворкай: – Ды і імператар наш не заахвочвае пенсійныя надбаўкі. А таму дазвольце падумаць мне над пачутым – і рашэнне прыняць пазней...

Рэстарацыя даходнага дома Данілавых даўно стала традыцыйным і любімым месцам душэўных сустрэчаў Пятра Іванавіча Курапаткіна з многіх прычынаў, першыя з якіх – някепская хатняя кухня, даўнасць і трываласць сямейных стасункаў з уладальнікамі, нешматлікасць наведнікаў і канфедэнцыяльнасць. Апошняе, пэўна, пераважала ўсё астатняе.

Пётр Іванавіч меў звычку прыязджаць сюды на сустрэчу хвілінаў на дваццаць раней: каб сесці за падрыхтаваны столік (і таму пачувацца за ім гаспадаром) ды правесці адпаведную «рэкагнасцыроўку на мясцовасці».

Неўзабаве з'явіўся і Нобель. Таксама, відаць, меркаваў з'явіцца першым.

– Добры дзень-добры дзень, Эмануіл Людвігавіч! Нягожа так надоўга забываць пра таварышаў... – ваенны міністр на правах старэйшага абняў Нобеля і тройчы расцалаваў яго ў шчокі. – Сядайце, калі ласка, частуйцеся, чым, як кажуць, Бог паслаў. Распавядзіце, як жывяце-можаце?

Было заўважна, як Нобель зніякавеў ад такога вітання. Але змог перасіліць здзіўленне, нават далікатна ўсміхнуўся, кіўнуў галавой, адказаў «Дзякуй» і прысеў. Да напояў і ежы не дачапнуўся.

Ён быў маладзейшы за міністра на дзесяць гадоў. І нарадзіўся ў Пецярбурзе, у адрозненне ад выхадца з Пскоўшчыны Пятра Іванавіча. З вытанчанымі рысамі твару, з далікатнай бародкай, са шляхетнай мімікай і блакітам вачэй, ён быў падобны на ўпэўненага марскога капітана, які паспеў ужо зведаць і хмель незвычайных адкрыццяў, і адчай тагасветных штормаў. Пасля смерці брата Карла Эмануіл узначаліў усю бізнес-імперыю Нобеляў у Расіі: і Пецярбургскі механічны завод, і ўсе прадпрыемствы Таварыства нафтавай вытворчасці з багацейшымі радовішчамі на Апшэронскім паўвостраве каля Баку. Год таму ён быў прыняты ў расійскае падданства...

– Разумею-разумею, што няпростыя часы настаюць, – як пра нешта іншае пачаў Курапаткін. – Гідры розныя галовы ўзняць могуць. А мне вось надоечы даклад быў, што наш запас марскіх мінаў знасіўся, а яго ж яшчэ Расійскай імперыі добрай памяці дзед ваш праектаваў і пастаўляў. Што скажаце пра гэта?

Эмануілу на хвілю здалося, што ён перастаў разумець расійскую мову. Зрэшты, і пачаў гаварыць цяжка, наноў шукаючы словы, – як у далёкім дзяцінстве:

– Вашая вялікасць, Пётр Іванавіч... Хачу з разуменнем паставіцца да сказанага вамі... Але, на радасць ці на жаль, наша Таварыства адышло ад тэмы ўзбраенняў...

– Ды гэта я так, па старой памяці, як гаворыцца... Ад вас надоечы прыйшоў ліст з просьбай аб сустрэчы, – генеральскі тон паступова пераплаўляўся ў афіцыйны. – Дык я вас уважліва слухаю.

– Я надзвычай удзячны за аўдыенцыю і пастараюся мінімальна забраць ваш час. – Нобель адклаў

сталовыя прыборы і выструніўся: – Хочаце – верце, хочаце – не, дарагі Пётр Іванавіч, але пасля згаданых вамі мінаў ды і наогул выбуховак-нітрагліцэрынаў мы распрацоўваем больш магутную і эфектыўную зброю. А імя яе... – ён зрабіў паўзу і прымружыў вочы, – імя ёй – нафта.

Міністр нібыта прачнуўся. Ён распраміў вусы ў адзін бок, у другі, падняў графін, наліў суразмоўцу і сабе каньяку, чокнуўся, пацепнуў плячыма, выпіў і пачаў прыкусваць. Нобель толькі ледзь прыгубіў і працягнуў:

– Ваенная бяспека новага стагоддзя будзе грунтавацца не на мінах, снарадах, бомбах, а – на энергетычных складніках. І нафтавыя прадукты выцясняць менш эфектыўную паравую энергетыку. Расія ма́е ўсе шансы заняць у гэтай новай стратэгіі першае месца. І вы, Пётр Іванавіч, ведаеце, што ўсё нашае сямейства ўжо не першае дзесяцігоддзе працуе на гэтай ніве. Нафтаправоды, нашыя цыстэрны і танкеры... Гэта за некалькі гадоў замяніла тысячы конных падводаў і саматужную калодзежную здабычу. Распачалася масавая вытворчасць газы, бензіну, мазуты, парафіну, гудрону, нафталіну, якія з Баку чыгункай трапляюць праз Тыфліс да Чорнага мора, а праз Рыгу – на Балтыку, з Астрахані і Ніжняга Ноўгарада развозяцца па ўсёй імперыі. І, прабачце, не мне вам нагадваць, колькі за ўсім гэтым ствараецца працоўных месцаў, як, зрэшты, і падаткаў ідзе ў казну... Падпісаны дамовы і ўзрастаюць пастаўкі нафтапрадуктаў у Англію, Нямеччыну, Аўстрыю, Францыю, Бельгію, Італію, Скандынавію. І мы спакойна канкуруем з амерыканцамі, хоць, да прыкладу, газа, выробленая з нафты нашых радовішчаў Піралахі, на 20–30 адсоткаў даражэй, бо

яна – лепшай якасці. Вельмішаноўны Пётр Іванавіч, пры найменшым спрыянні ў гэтай сферы мы можам мець каласальны эфект!

Ад такога трыбуннага выступу ваенны міністр неўразумела скаўтнуў, па-карнецку пачухаў патыліцу, наліў сабе яшчэ каньяку і выпіў.

– Эмануіл Людвігавіч, вы мяне, часам, не зблыталі з эканамістам, статыстам ці якімсьці яшчэ далёкім ад ваеншчыны міністрам?

– Найдарагі Пётр Іванавіч, балюча чуць такія словы... На вас надзею ма́ю, бо вы як чалавек з народнага мора, і дзяржаўныя, і народныя інтарэсы сілай, дадзенай вам Усявышнім і імператарам, абараніць можаце. Зразумейце, калі ласка... Толькі нашае сціплае Таварыства здабывае нафты больш, чым усе Злучаныя Штаты. А падобных жа прадпрыемстваў вакол Баку – дзясяткі! Але ж анічога проста не даецца, тым больш у такой стратэгічнай галіне. Апошнім часам правакатары пачалі агітаваць рабочых да забастовак, нейкія чорныя брыгады па начах тэрарызуюць сем'і нафтавікоў, асобныя галаварэзы забіваюць брыгадзіраў, адзначаны пашкоджанні нафтаправодаў, пачасціліся падпалы буравых вежаў і чыгуначных цыстэрнаў. Жандармерыя ўжо не можа справіцца з гэтымі арганізаванымі злачынствамі. Я, прабачце, далёка не вайсковага складу чалавек, але за ўсім гэтым бачу перадумовы лакальных ваенных дзеянняў...

Ваенны міністр задуменна хмыкнуў і наліў у кілішкі – цяпер ужо зноў суразмоўцу і сабе. Марудна выпіў, прыціснуў пальцам вусы і ўважліва ўглядзеўся ў Нобеля. Той гэтым разам таксама выпіў да дна, наспех прыкусіў лусцікам сыра і падагульніў:

– Пётр Іванавіч, вы разумееце і перажываеце

больш, чым хто іншы... Вы служылі ў тых мясцінах. Вы ведаеце іх. Урэшце, да сваёй высокай міністэрскай пасады вы былі начальнікам недалёкай ад згаданага бакінскага Апшэрона Закаспійскай вобласці... Шчыра заклікаю і прашу: уладай і сілай, якой надзелены, заступіцеся і дапамажыце!

За сталом у невялікай, ціхай і адасобленай зале запанавала маўклівая паўза. Пётр Іванавіч рукой паказаў госцю на закускі, пачаў сам марудна накладваць і паглынаць салаты і мяса, доўга запіваў кампотам, а затым старанна выцер вусны бялюткай ільняной сурвэткай і прамовіў нібы між іншым:

– Пяць працэнтаў ад агульнага прыбытку – і вы забудзеце пра ўсе клопаты і беды.

Эмануіл Нобель наструніўся, адхінуўся ад стала і зрэагаваў імгненна:

– Згода!..

Пасля сустрэчы ў рэстарацыі Данілавых Пётр Іванавіч вярнуўся ў кабінет на Садовай і выклікаў да сябе начальніка Канцылярыі Лобіча.

– Мікалай Львовіч... Толькі што меў я кансультацыю адносна вашага хадайніцтва, – пачаў ён бадзёра, кіўнуўшы на столь, і адразу ж агаломшыў: – Як і думалася, імператар раскідвацца такімі людзьмі жадання не мае. Аднак мы можам пайсці насустрач у пытанні і службовым, і пенсіённым. Вы, упэўнены, начуты пра стварэнне асобнай Каспійскай арміі? Там і цяплей, і паспакойней будзе. З годзік яшчэ, калі ласка, пацярпіце...

Міністр не дагаварыў: яго нястрымна перабіў старэйшы па ўзросце генерал:

– Пётр Іванавіч, дарагі, ты што?.. Зноў мяне ў боты – і падалей? Памілуй: за што?!

– Ды даслухай ты... – не стрымаўся ды «тыкнуў» і гаспадар кабінета. – Будзеш пры арміі маім надзвычайным прадстаўнікам з самымі найвысокімі паўнамоцтвамі. І штаб, і інтэнданцкую службу пад сябе прыціснеш. А да ўсяго – і з дзяржаўнастратэгічнай задачай справішся, – і ён пачаў па звычцы расцягваць – нібыта гэтым гіпнатызуючы – словы, – бо, са-ам разумееш, няма-а ў тако-ой спра-аве найбо-ольш во-опытнага і адда-анага імпера-атару чалаве-ека... – Міністр спакмеціў, як у Лобіча зацікаўлена расцягнуўся лоб, нават бакенбарды ўзняліся над вушамі. – Так-так, няма. Трэба ўзяць пад кантроль бакінскі нафтапромысел. Там, ведаеш, з нафтай многа ў апошні час і муці рознай усплывае. – І міністэрскі тон зноў ператвараўся ў мядовы. – Дык найперш, калі ласка, ёй і займіцеся. Парадак, ахова, дзяржаўныя інтарэсы і гэтак далей, словам... Неадкладна сустрэньцеся з Нобелем, ну ведаеце – цяперашні кіраўнік Таварыства нафтавай вытворчасці... Скажаце, што маё, і не толькі, асабістае даручэнне. Ён патлумачыць, чым дапамагчы. Адпаведныя дакументы аб надзвычайных паўнамоцтвах на подпіс падрыхтуеце самі – каму, як не вам, аксакалу Канцылярыі, вядома ўсё наперад?.. – і бачачы ў вачах падначаленага вострыя хітрынкі, Пётр Іванавіч завяршыў, як адрэзаў: – І не калі мяне, Мікалай Львовіч, сваімі зрэнкамі, бо яшчэ дзякаваць стомішся. Пасля гэтай камандзіроўкі грашовага забеспячэння табе на некалькі жыццяў хопіць. І, прабач, не толькі на карты ды казіно ўсякае... – міністр напрыканцы даў зразумець пра сваю абазнанасць у няпростым і пакручастым лёсе генерала Лобіча. – Ну давай, з Богам!..

VIII

Пасля далучэння да Расіі гэта быў павятовы цэнтр Каспійскай вобласці, які пазней уліўся ў Шэмахінскую губерню. Але ў 1859-м Шэмах зруйнаваў землятрус, і новай сталіцай стаў ён – Баку. На той час яго ваколіцы ўжо прасвідравалі некалькі першых нафтавых вежаў. Цяпер жа яны – як аграмадныя п'яўкі – прысмакталіся да ўсяго Апшэронскага паўвострава. А вакол – мёртвы пясок, вапняк, калючкі... сонныя антылопы, гідкія змеі каля берага... і зноў: чорныя калюгі смярдзючай нафтавай жыжы, шкілеты (драўляныя ці ржава-металічныя) свідравін, кішкі трубаправодаў, дашчаныя масткі, пясок, вапняк, калючкі... і калюгі нафтавай жыжы.

Пра «гаручую чорную ваду» тут ведалі яшчэ ад старажытнасці. Капа́лі калодзежы і скуранымі мяхамі чэрпалі нафту, якая ў тых краях так і называлася: па-азербайджанску, па-персідску і па-турэцку – нэфт. Затым нястомныя вярблюды, абвязаныя бурдзюкамі, везлі яе ў Шэмах, Нахічэвань, а таксама ў Грузію і Персію. І выкарыстоўвалася тая нафта па ўсім Усходзе найперш як мазь-лекі ад пацёртасці ды часоткі ў вярблюдаў...

Хоць ужо заканчваўся кастрычнік, тут было палетняму цёпла. Яны – Эмануіл Нобель з кіраўнікам

свайго пецярбургскага канструктарскага бюро Карлам Нордстрэмам (і нядаўна прыстаўленым целаахоўнікам са штата бакінскага ваеннага гарнізона) – абышлі амаль усё заходняе ўзбярэжжа Піралахі і цяпер стомлена сядзелі каля маяка, за якім віднелася некалькі баракаў для рабочых, стары будынак перагоннага завода ды кантора «Бранобіль», і назіралі, як апускаецца ў ваду малінавае сонца. Для Нордстрэма, летуценнага шведскага інжынера, гэтая паездка была экскурсіяй: у нафтаздабычы ён мала што разумеў, а калі неяк пачуў ад Нобеля назву – востраў Піралахі – перапытаў: «Гэта недзе ў Фінляндыі?» Нобель усміхнуўся і адказаў: «Амаль што... Паехалі са мной, пакажу. Развеешся і, можа, адпачнеш ад сваёй майстэрні».

Эмануіль Нобель

За паўмесяца да іх Піралахі, выкуплены Нобелямі, наведаў са сваімі памочнікамі яго вялебнасць генерал-лейтэнант Лобіч. Узыйшоў на маяк, выкурыў цыгару, да якіх прычасціўся ў нудным цягніку, і задаволена пахітаў галавой. «Неяк вось так... А то, панімаеш, развялі тут нестатутныя адносіны ды іншыя слізкія анцімоніі... – пыхнуў дымам, прымружыў адно вока. – Як мне далажылі, Піралахі азначае Святыня Бога, ці, як тут кажуць, Алаха... Цяпер жа і надалей тут таксама павінна быць ціха

і спакойна. Вось так! – ён востра агледзеў сваю «світу»: губернатара Андрэя Дзмітрыевіча Адзінцова, гарадскога галаву, начальніка штаба Бакінскага гарнізона, камандзіра тамтэйшага казацкага палка, начальніка жандармерыі, – і здзіўлена хмыкнуў: – А па-мясцоваму «пір» – гэта святыня, святое месца, – зняў фуражку, выцер мяккай насоўкай пот, прыгладзіў раздзьмутыя ветрам бакенбарды. – Так што без піра мы з вамі сёння не абыдземся...»

У старажытнасці на гэтым месцы знаходзілася святыня – ці то зараастрыйцаў, ці то мусульман. Цяпер там пакланяліся найперш яго вялікасці рублю. Ну і зрэдку – не зважаючы на мусульманскія забароны – зялёнаму змею. Але «парадак і спакой» на Апшэроне вайсковымі часцямі і жандармерыяй былі адноўлены: спыніліся і падпалы, і рабаванні, і забастоўкі...

Будынак перагоннага завода быў пад маяком, перад баракамі, – стары, узведзены яшчэ бацькам Эмануіла Людвігам Нобелем. І яны, безумоўна, не маглі яго не наведаць.

– Ды ўсё ты тут зразумееш, – супакойваў Нордстрэма гаспадар і сам спакайнеў (пэўна, і праз тое, што гаварыў з тым – як і некалі з бацькамі – па-шведску, што пры ягоным занятку здаралася рэдка). – Усё зразумееш, – паўтарыў Нобель. – Не складаней, чым звычайны самагонны апарат, толькі большых памераў.

І насамрэч, памеры ўражвалі, а ў астатнім...

Амаль 80 гадоў таму расійскія прыгонныя майстры браты Дубініны ўпершыню ажыццявілі перагонку нафты, выкарыстаўшы прынцып... самагонаварэння. Нафту (як спіртавую брагу) даводзілі

да кіпення ў жалезным кубе, умазаным у цагляную печку. З куба спіралілася медная труба, якая астуджвалася ў водным рэзервуары-халадзільніку (=самагонны змеявік), пасля чаго на выхадзе збіраўся прадукт кандэнсацыі – газа (=пяршак). Раней з 40 вёдзер нафты атрымлівалася каля 15 асвятляльнай газы. Цяпер жа маглі здабываць крыху болей за 50 адсоткаў ад выкарыстанай сырой нафты. І найперш дзякуючы распрацоўкам Мендзялеева, які ўпершыню сканструяваў куб бесперапыннага дзеяння. Яго прынцып паспяхова прымяніў на Піралахі яшчэ бацька Эмануіла Нобеля.

– Рускія не паспявалі перапрацоўваць нафту і прадавалі яе за бесцань. Ці папросту спальвалі ў паравозных топках замест вугалю. А геніяльны Мендзялееў, – Нобель узняў палец уверх, а затым абвёў ім завадскую перапрацоўчую канструкцыю, – запярэчыў: «Паліць нафту – гэта як паліць грашовыя асігнацыі!» Наймудрэйшы чалавек! Не зважаючы на тое, што меў спрэчкі і непаразуменні з маімі бацькам і дзядзькамі... Яго кубавая перагонная батарэя – у аснове і гэтага завода. Выпампаваная нафта тут падзяляецца на бензін, газу і мазут. Мазут адстойваецца ды ідзе на падагрэў у печах новай партыі сырцу.

У памяшканні было не прадыхнуць: вільгаць, спёка, дым... Але Нобель як не заўважаў гэтага. Нордстрэм жа мусіў узняць кашулю і прыкрыць ёю нос. Затым асцярожна разгледзеў рэзервуары канчатковай перапрацоўкі, доўга, як малое дзіця, гуляўмаракаваў з выпускнымі кранамі, падстаўляючы шкляныя бутэльчыны, у адну набраў газы (панюхаў, усміхнуўся, адставіў), у другую наліў мазутнага адгону, таксама панюхаў, закаркаваў, паглядзеў на святло – і падышоў да Эмануіла:

– Ім падаграюць тут сырэц?

– Так... Гэта – саляройл[1], – Нобель ужо быў стомлены «экскурсіяй». – Ну не вугаль жа сюды з-за краю свету прывозіць. А з драўнінай тут – сам бачыў...

– Ну вядома ж... – адказаў Нордстрэм, запіхнуў бутэльчыну ў кішэню і задумаўся пра нешта сваё...

Яны дайшлі да барачных пакояў ужо ў цемры, свецячы электрычнымі ліхтарыкамі. Амаль адразу развіталіся і, не вячэраўшы, леглі спаць.

Праз гадзіну Нордстрэма разбудзіў незнаёмец і з моцным мясцовым акцэнтам паведаміў:

– Паважаны Карл! Гаспадын Нобэль тэрмінова клічэ вас на завод! Там штос здарылас...

Наспех апрануўшыся, швед выбег за чалавекам у прапахлай нафтай робе, павярнуў галаву на невысокі серп месяца – і нечакана атрымаў па ёй нечым цяжкім і цвёрдым. Небараку, як мяшок, ускінулі на востры конскі хрыбет, уткнулі ў рот смярдзючы кляп, чорная зямля і свядомасць захісталіся – і страціў прытомнасць...

А раніцай уладальнік Піралахі не знайшоў свайго сябра. Час сняданку пераплыў у абед, затым малінавае сонца зноў сабралася акунуцца ў Каспій, і нервы Нобеля не вытрымалі. Паслаўшы рабочых па ўсіх астраўных ваколіцах на пошукі Нордстрэма, ён конна ў суправаджэнні маўклівага целаахоўніка выправіўся да прыстані, адкуль параходзікам праз паўгадзіны дабраўся да мацерыка і, зноў конна, – да начнога Баку. І наўпрост – на кватэру Лобіча

[1] Назва «салярка» ўтварылася з нямецкага Solaröl (сонечны алей). З часу стварэння рухавіка Дызеля стала яго асноўным палівам і займела новую назву – дызельнае.

на Велікакняжацкай, каля сабора Аляксандра Неўскага.

Агаломшаны генерал, страсаючы рэшткі сну і хмелю, чухаў сівыя бакенбарды і ў адказ штось манатонна бубнеў. Нобелю было не да шляхетнасці:

– Я разабраўся з амерыканцам-Ракфелерам, я ўтаймаваў француза-Ротшыльда, а тут праз вашае разгільдзяйства аніяк не магу справіцца з нейкімі смярдзючымі неданоскамі! Вы са сваім Курапаткіным атрымліваеце ад мяне сродкі, на якія можна наняць цэлую армію, а маіх людзей усё роўна выкрадаюць сярод начы, як авечак!

– Я папра-ашу... – пачаў было генерал, але Нобель ужо бразнуў дзвярыма і выйшаў. Яшчэ праз гадзіну ён быў на паўночнай ускраіне Баку – на шыкоўнай віле «чорнага шаха Апшэрона» Мірзоя. Але яго служнікі пратрымалі Эмануіла да раніцы. Толькі тады ў па-персідску інкруставаную гасцёўню да яго прыйшоў гаспадар вілы – у адпрасаваным смокінгу, chapeak a la Garibaldi, беласнежнай накрухмаленай кашулі пад гальштукам a la Biconsfield і лакаваных чаравіках.

– Твой сябар знік з месца святога Алаха? І востраў абшукалі? Значыць, калі ён сам не можа хадзіць па вадзе, яго даставілі да берага на лодцы... – Мірзой задумаўся, запаволена прыгладзіў бараду, на тоўстых пальцах бліснулі пярсцёнкі з дарагімі дыяментамі. – Што ж, я дапамагу. Спадзяюся, і ты калі-небудзь дапаможаш мне. Да заходу сонца твой жоўтагаловы госць будзе на месцы – ці я больш не назавуся Мірзоем!

Але Нордстрэм сядзеў у сталовай Піралахі ўжо ў абед: з апетытам еў тава-кебаб, запіваў гранатавым шэрбетам і вінавата ўсміхаўся.

– Нічога страшнага, не перажывай... – паўтараў ён Нобелю. – Я адразу даведаўся, што яны патрабуюць за мяне выкуп – 10 000 рублёў. Уяўляеш, як я дорага каштую!

– А ты сумняваўся? – усміхнуўся нарэшце і Нобель. – Вось толькі апратку тваю змяніць трэба. Прасмярдзеўся нафтай, як колішні скураны бурдзюк!

– А... Гэта вось... – ён дастаў з кішэні заільснелага пінжака бутэльчыну. – Тут твой саляройл быў, яшчэ на заводзе набраў... І выліўся, калі я на конскім хрыбце дагары нагамі гохкаўся... – І Нордстрэма нібыта падмянілі. – І мне там, звязанаму, вось пра што падумалася... А калі гэты саляройл паспрабаваць праз фарсункі ўпырскваць у наш рухавік Дызеля? – і ўтрапёна зірнуў на Нобеля: – Гарэць жа павінен не горш, чым у завадскіх цагляных печах?

Так генеральскае разгільдзяйства, якое не забяспечыла належную ахову нобелеўскаму канструктару, і хцівасць апшэронскіх бандытаў паспрыялі з'яўленню ідэі, якая каштавацьме ў мільёны мільярдаў больш, чым тыя дзесяць тысячаў выкупу: ідэі безадходнай нафтавытворчасці...

IX

«**А** ўсё ж жыццё не такое і кепскае, – думаў Віктар Аляксандравіч Берг пад манерны перастук вагонных колаў. – Калі б я яшчэ атрымаў нечарговы адпачынак з захаваннем пенсіёну?! Не гаворачы ўжо аб новай замежнай паездцы...»

Цягнік без перасадак прывёз яго з жонкай у Вену, акрытую залатой восенню. Было цёпла і ўзнёсла. На ратушах і ветравіках даховак усміхалася сонца, а ў клумбах ды прываконных кошыках цвілі чырвоныя ружы.

Горад заціх ля падножжа Альпаў на беразе мітуслівага Дуная. Утульныя дамкі ў старым цэнтры клапатліва звязвала Рынгштрасэ (Кальцавая вуліца), пераплеценая жоўтымі, карычневымі, малінавымі, а дзе-нідзе яшчэ і зялёнымі бульварамі.

З выдуманым родзічам – стрыечным дзядзькам Генрыхам Бергам – яны сустрэліся на пляцы ля сабора Святога Стэфана. Пайшлі ў загадзя замоўлены гатэль непадалёк. Паабедалі ў тамтэйшай рэстарацыі, пагаварылі аб усім і ні аб чым. Елізавета выпырхнула на прагулянку па бліжэйшых крамках, а мужчыны зачыніліся ў нумары. Берг сапраўдны доўга не мог пераадолець збянтэжанасць: слухаў

няўважліва, мітусіўся, раскладваў на ложак і зноў збіраў у чамадан свае рэчы.

– Віктар Аляксандравіч, можа, супакоіцеся? Вы павінны мне тое-сёе перадаць, – нарэшце не стрымаўся і амаль без акцэнту загаварыў па-расійску агент аддзела III-B нямецкага Генштаба. – Вядомы вам спадар Генрых фон Люцыус даручыў мне атрымаць усе матэрыялы, аб тым ён папярэдзіў васпана яшчэ ў Пецярбурзе.

– Так-так, – заспяшаўся Берг і зноў пачаў распакоўваць скураны чамадан. Выклаў фарфоравую кітайскую вазу з выявай зялёнага дракона на памаранчавым полі і стаў акуратна распрамляць ды складваць у стос скамечаныя папяровыя аркушы, якімі быў ашчадна перакладзены сувенір. – Тут... сто дзесяць старонак машынапісу... гадавой справаздачы па Ваенным міністэрстве... Мне было даручана падрыхтаваць паводле яе ўсёпадданейшую запіску для азнаямлення імператара... – ад непераадольнага хвалявання голас Віктара Аляксандравіча задрыжэў. – Тут матэрыялы з... з... з галоўных упраўленняў... пытанні арганізацыйныя, па пабудове крэпасцяў, па пераўзбраенні расійскай арміі і... і па ўтварэнні інтэндanцкіх запасаў... – склаўшы, Берг акуратна прыціснуў усе паперчыны і, перадаўшы іх «родзічу», крыху супакоіўся: – Міністр асцерагаўся, што гасудар будзе незадаволены тэмпамі ўзвядзення крэпасці ў курляндскай Лібаве, бо гэта тоіць небяспеку тамтэйшаму флоту... Але падчас дакладу галоўнакамандуючы ўхвальна адазваўся найперш аб запланаваным выпрабаванні кулямётаў і фарміраванні асобных кулямётных ротаў, цікавіўся разгортваннем Балтыйскай флатыліі, абаронай Чарнаморскага басейна ды ўмацаваннем Прыкаспійскай арміі.

– Ausgezeichnet![1] – задаволены агент хутка перагартаў скамга́каны стос і ўважліва зірнуў на Берга: – А дэталёвае штатнае і фартыфікацыйнае апісанне Прыкаспійскай арміі ды Балтыйскай флатыліі тут ёсць?

Твар Віктара Аляксандравіча і ўся ягоная пастава нібыта садзьмуліся.

– Дазвольце нагадаць... – ён нервова аблізнуў вусны, перасмыкнуў пачырванелымі сківіцамі, паправіў над гарачымі зрэнкамі пенснэ і загаварыў хутка ды чамусьці паўшэптам і з надрывам: – ...што я служу памочнікам начальніка Канцылярыі, і ў маёй непасрэднай кампетэнцыі – толькі прадстаўленне Ваеннаму савету гаспадарчых, заканадаўчых, каштарысных і юрыдычных пытанняў... А па марской ваеннай частцы ўсім займаецца асобнае Марское міністэрства!

– Так-так, мы разумеем. Не хвалюйцеся... – паспяшаў супакоіць палкоўніка далікатны куратар, яшчэ раз перагартаў машынапісныя старонкі і падагульніў: – Мы ўдзячныя вам за інфармацыю. Наступныя дырэктывы атрымаеце непасрэдна дома. – Пстрыкнуў замок скуранога партфеля, у які схаваўся стос перададзенага даклада і з якога з'явіўся пульхны канверт каляровых асігнацый. – Калі ласка, ваш ганарар.

І ў тую ж хвілю ў дзвярах гатэльнага пакоя варухнулася ручка. Берг сунуў канверт пад падушку і пайшоў адчыніць. Перапыніўшы мужчынскую размову бадзёрым шоргатам сукенкі, Елізавета прысела на шырокую банкетку і залепятала:

– Вы не ўяўляеце, якую незвычайную калону я

[1] Выдатна! (*Ням.*)

бачыла! Ёй дзвесце гадоў! Яна аблеплена мармуровымі аблокамі, на якіх застылі фігуры святых, анёлаў і амураў. А над усім – пазалочаныя шары, чарапы, крыжы! Я пацікавілася, а яе назвалі чумной... Вось... А я так нічога і не купіла. Вельмі ўсё тут дарагое...

«Венскі родзіч» усміхнуўся, устаў і кіўнуў галавой:

– Што ж, дазвольце на гэтым адкланяцца. Быў надзвычай рады сустрэчы і знаёмству. Адпачывайце. Спадзяюся, – ён зірнуў на фраў Елізавету, – майго сваяцкага падарунка вам хопіць на многа пакупак. Будзьце здаровымі!

Бергі ахвотна выйшлі праводзіць. Ад сабора Святога Стэфана моўчкі спусціліся ўніз па Ротэнтурмштрасэ і праз дзесяць хвілінаў былі каля Дуная, дзе і развіталіся.

– Хоць ён і даў табе грошы, але мне не спадабаўся. Нейкі халодны слізняк... Насамрэч гэты чалавек – не твой родзіч? – ужо ў гатэлі спытала Елізавета, але адказу не пачула...

Назаўтра, нібы скінуўшы нябачны цяжар, яны новым цягніком выправіліся ў Венецыю, якая ў сонечным бляску паўстала казачнай прыгажуняй: далікатна прылегла пагрэць свае каменныя плечы на Адрыятычным узбярэжжы.

За Венецыяй была сярэднявечная Балоння. Яна запомнілася чырвонымі вежамі, плошчай Нептуна з мілым фантанам, базілікай Сан-Дамініка са скульптурамі работы самога Мікеляндджэла і гатычнымі палацамі. Пачуўшы, што Балонню называюць кулінарнай сталіцай Італіі, наведвалі рэстарацыі, дэгуставалі мясцовае віно ды смакавалі суго баланьезе (аказаўся звычайным свіным рагу, як сказалі б французы), свежазапечаныя каўбаскі сальсічча,

Беладжыа

тартэліні, – падалося, звычайныя пельмені. Аб тым і намякнулі чарняваму кельнеру. Аднак той (таксама выдатна разумеў і гаварыў па-нямецку) не пагадзіўся:

– Існуе легенда, што тартэліні прыдумаў закаханы балоннеўскі повар: цеста з начыннем ён абгарнуў вакол пальца і такім чынам вылепіў пупок сваёй дзяўчыны. Але больш вопытнейшыя сцвярджалі, што ў яго атрымаўся бутон ружы ці... – малады афіцыянт апусціў вочы, хітнуў галавой улева-ўправа і адышоў.

Грунтоўна запіваючы легендарныя тартэлліні паўсухім вінам, Берг кідаў глыбокія погляды на Елізавету і па дарозе да сну ў шыкоўныя апартаменты Palazzo del Podesta быў мядовым і ўзбуджаным, але жонка – у які ўжо раз! – адхіліла ягоныя заляцанні.

З таго часу яны перасталі размаўляць адно з адным. Усю дарогу да швейцарскай мяжы праз Мілан у Беладжыа панура глядзелі ў вагоннае шкло, не

заўважаючы краявідаў. Цягнік выскачыў з тунэля, і насустрач яму раскрыўся аграмадны восеньскі сад над чароўным трохкутнікам міжгорнага возера.

З гатэльчыка Берг выцягнуў жонку прайсці па турыстычнай сцежцы на вяршыню, каб адтуль палюбавацца незвычайнай прыгажосцю лесу, гор і вады. Пад'ём аказаўся доўгім і цяжкім. Вакол – ні душы. Елізавета стамілася, захацела піць. Пачала сварыцца, абражаць палкоўніка найапошнімі словамі... А тут – такая райская мілата! Некранутая каменная цясніна, бездань пад нагамі, сіняя роўнядзь зманлівай вады пад абрывам... А яна, як заведзеная лялька, крычыць і крычыць на яго, і вочы – далёкія, халодныя... Колькі ж так можна?

– Усё!!! – адной рукой ён ірвануў каўнер пінжака, а другой – правай – піхнуў жанчыну ад сябе. Моцна. У апошні раз. У каменную прорву...

З Беладжыа ён дабраўся да Луганы. Дзень насычаўся незвычайнымі мясцовымі пейзажамі, а на ноч праз гатэльнага адміністратара замовіў найдаражэйшую на курорце прастытутку.

– Я хачу пасля адстаўкі сустракаць тут сваю старасць. Мілыя мясціны! – нібыта пра штось далёкае і недасяжнае, сказаў ён па-расійску. Дзеўка неўразумела прымружыла туманныя вочы і паціснула плячыма...

Усю дарогу праз Берлін у Пецярбург ён праспаў, а дома кухарцы сказаў, што жонка вырашыла пагасціць у ягоных венскіх родзічаў.

– Дык а вы чаму не пабылі яшчэ тама, Віктар Аляксандравіч? – шчыра здзівілася кухарка.

– Мы б і радыя былі, але – служба... – шматзначна развёў рукамі палкоўнік Берг, а назаўтра звольніў цікаўную, хоць і клапатлівую, кабету.

X

У рамонтны док Гановерскага порта прышвартаваўся расійскі эскадраны браняносец «Святы Андрэй». Каманда па-ранейшаму несла баявую вахту, хоць і мусіла прасіць тэхнічнай дапамогі ў нямецкага берага: на караблі пры адкрытым замку выстраліла 305-міліметровая гармата галоўнага калібру, пасля магутнага выбуху дах вежы адкінула на насавы мосцік, пасунуліся з месца пліты брані, былі пашкоджаны паравы кацёл, мачтавая сценьга і светлавыя люкі. Загінула пяць матросаў і мічман, сем – параненых. У карабельным лазарэце не хапала месцаў, і найбольш цяжкага – кантужанага, з разарваным жыватом капітана 3-га рангу Мікалая Баранава – адвезлі ў гановерскі шпіталь.

За тыдзень разам з інжынерамі дока карабельная каманда ліквідавала непаладкі, але нямецкія спецыялісты, афармляючы каштарыс для Пецярбургскага адміралцейства, здзіўлена прызналіся: «Карабель усяго тры гады на вадзе, а здаецца жалезнай развалінай... Не нашая, канечне, справа, але як яго можна было выпраўляць у рэйд? Ад верхняга канта брані паўз увесь борт ідзе 30 – 40-міліметровая шчыліна, прыхаваная замазкай... Заклёпкі ў перагародках вываліліся».

Малодшы афіцэр, які перакладаў гэта, ніякавата

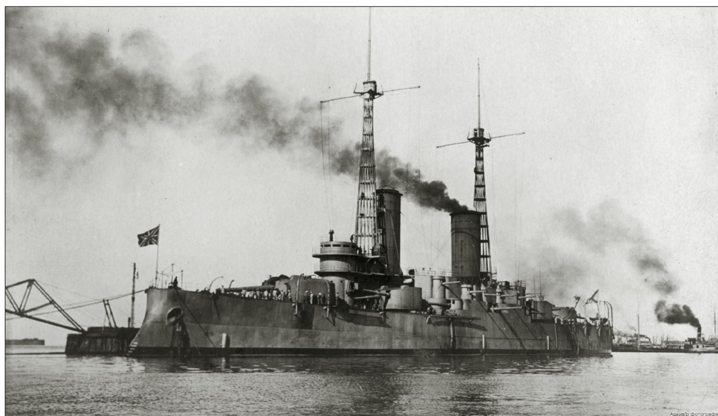

Браняносец «Святы Андрэй»

апусціў галаву, а капітан гучна адрэзаў: «Калі ёсць шчыліна, значыць, яна павінна быць. А клёпкі лепш у сябе шукайце!»

Браняносец «Святы Андрэй» загрузіўся вугалем для паравых машын, папоўніў запас вады і зноў выйшаў у мора, а капітан 3-га рангу Баранаў застаўся ў шпіталі. Калі крыху ачуняў, яму перадалі заклеены сургучом канверт. «Пасля выздараўлення дабірайцеся нашымі камерцыйнымі суднамі ў Кранштат, – загадваў капітан браняносца. – Ад усёй каманды жадаю поспехаў».

І Мікалая Баранава апанавала туга. Яна дакучала больш, чым боль. Якія тут поспехі? Жывот зашылі, а вось вока не ўратавалі. І каму ён цяпер такі патрэбен? Спішуць з флоту, і ўсё жыццё – пад якар...

Крыху весяліў новы сусед па палаце – русявы докер Адольф з забінтаванай рукой. Родам ён быў аднекуль з-пад прускага Мемеля-Клайпеды і крыху мог гаварыць па-расійску. На ноч часта сыходзіў «да фрау», і аднаго разу спакусіў зрабіць тое і Баранава.

– Адзначым выздараўленне! – прапанаваў. – На прыстані выдатная піўніца ёсць... – І, заўважыўшы няёмкасць марака, дастаў з кішэні чорную атласную стужку, прыкрыў ёй сваё вока, маўляў, зрабі так, і падрахаваў: – Гут! Зэр гут! Корошо! Ду біст Кутузоф!

У адказ Баранаў нават усміхнуўся.

За багата накрытым сталом ён на некаторы час забыў на сваё гора. У расчыненае вакно залятаў саладжавы марскі вецер, віно і віскі бадзёрылі яшчэ маладую кроў, аб чымсьці весела сакаталі кабеты насупраць, Адольф агучваў тост за тостам...

Ачуўся капітан у паліцэйскім пастарунку з яшчэ большым галаўным болем, чым пасля кантузіі. На руках – кайданкі, пад спінай – грубы матрац. Парваная кашуля ў крыві. Памацаў – аніякіх ранаў, кроў не ягоная...

І вось – допыт.

– Ну што, гер капітан? – праз перакладчыка спытаў яго чалавек у штацкім з белымі брывамі і вейкамі. – Можаце штосьці сказаць у сваё апраўданне?

– А што здарылася? – Баранаў паспрабаваў прыўстаць, але «альбінос» нахмурыўся, злосна паказаў на табурэт і энергічна хітнуў галавой:

– Шайзэ... Ён яшчэ дурнем прыкідваецца... Вы, гер Баранаў, учора забілі падданага германскага імператара, кваліфікаванага докера Адольфа Фішара! – Словы ўзарваліся, як кароткія кулямётныя чэргі, і рыкашэцілі па распаленым мозгу арыштаванага. «Альбінос» вытрымаў паўзу, адсунуў шуфляду, выклаў з яе нож і працягнуў будзённа: – На прадмеце злачынства – вашыя адбіткі... Сведкі – дзве фраў з суседняга рэстараннага століка і афіцыянт.

Паўтараю зноў: штосьці ў сваё апраўданне заявіць можаце?

Змрочны шэры пакой пайшоў перад вокам Баранава ўкруга. Яго ледзь не званітавала.

– Што ж... Не дык і не. – Следчы наспех сабраў нейкія паперы і падрахаваў: – Перадаём справу ў суд. Гадоў дваццаць турмы вам гарантаваныя. Час падумаць будзе. Як кажуць, die Zeit heilt alle Wunden[1].

Баранава нібы працяла токам:

– Як забіў?! Адольфа?!! – Баранаў сіліўся ўзгадаць заканчэнне страшнага вечара, але далей за навапрынесеную бутэльку віскі з пазалочанай этыкеткай і гартанны смех рыжай немкі з нафарбаванымі вуснамі ўзбуджаныя клеткі ягонага мозга не даходзілі. – Як?..

Выкліканы канваір прыціснуў яго да табурэта, а следчы-«альбінос» працягваў спакойна:

– Звычайна... І вы не спішаце ўсё на посткантузійны сіндром. Два ўдары нажом пад сэрца – за тое, што гер Фішар паспрабаваў абараніць ад вашага п'янага ганьбавання нямецкую кабету. Бедалага сканаў па дарозе ў шпіталь і ўвесь час паўтараў «Für was?», «За што?». Перад медыкамі першымі з'явіліся рэпарцёры – і я ўяўляю, якімі будуць заўтрашнія газетныя перадавіцы! Ды вы, думаю, яшчэ паспееце з імі азнаёміцца, як і вашыя суродзічы ў Расіі... Бывайце! – следчы склаў паперы ў тэчку і пакрочыў да жалезнай дзверыны, каля якой спыніўся. – Хаця... Газеты могуць выйсці і без тых крыклівых перадавіц... – ён вярнуўся і кінуў тэчку на стол. Баранаў запытальна, не дыхаючы, утаропіўся ўцалелым вокам у бялявага следчага.

[1] Час лечыць (*ням. прымаўка*).

– Здзейсненае кідае цень на братэрскія адносіны і паміж нашымі войскамі, і паміж нашымі імператарамі. І мы б маглі пра ўсё забыць... Так! Забыць, як страшны хмельны сон... калі б з вашага, гер капітан, боку, адчулі раскаянне і займелі дарадцу, памочніка. І вы б змаглі тады спакойна вярнуцца на радзіму...

– Што... што я павінен зрабіць? – Баранаву паранейшаму не хапала паветра.

Следчы грэбліва адхінуўся ад стала і прыклаў назад наравісты чуб:

– Напачатку – заплаціць сям'і Фішара трыста тысячаў марак...

– У мяне няма столькі грошай! – у руках Баранава, здалося, парвалася апошняя канатная вяроўчына.

– Ну, то й няма больш размовы... – следчы нахіліўся над сталом да агаломшанага забойцы і прашаптаў: – Зрэшты, паспрабуйце іх зарабіць! Тры-чатыры вашыя інфармацыі – важныя інфармацыі – пра стан спраў у ваенным флоце – і вы будзеце мець больш!

Вока Баранава выявіла ўадначас нямы дакор, спалох і задуменне.

– Толькі не пачынайце цяпер пра нейкую там здраду прысязе ды іншае! Вы, як вопытны марскі афіцэр, ведаеце, што нямецкі флот нашмат адстае ад расійскага, і вашая магчымая супраца толькі на мілю наблізіць нас да разумення вашых поспехаў. А пад сцягамі нямецкага флоту вы, урэшце, будзеце мець найбліжэйшага саюзніка. – І без паўзы: – Калі згодныя, падпішыце вось тут – і спакойна едзьце ў свой Кранштат.

– Дык а што ж я буду ведаць? – голас капітана 3-га рангу задрыжэў. – Мяне ж спішуць па інваліднасці на бераг...

У душы «следчага» заігралі трубы. Ён зразумеў, што трывала зачапіў на свой шпіёнскі кручок чарговую рыбіну – і ледзь стрымліваў экстазную асалоду. Ён – граф Генрых фон Люцыус – адчуваў сябе ў падобныя хвіліны шчаслівым вампірам, і калі б яму ўдалося ў тую ж хвіліну падбіць варожы крэйсер – радасць была б ушматкроць меншай.

– Думаць пра інваліднасць у вашым узросце рана! – у ход пайшлі загадзя прадуманыя загатоўкі. – І не настолькі, паверце, вашае адміралцейства багатае, каб раскідвацца капітанамі! Па вяртанні адразу ж пісьмова звярніцеся да марскога міністра і да яго вялікасці імператара з просьбай пакінуць вас у штатных шэрагах, распавядзіце прычыны інваліднасці... Зрэшты, калі ўсё будзе добра, мы вам зробім другое вока – самі не паверыце! Думаем, вас усё ж пакінуць пры штабе, пры адміралцействе, у горшым выпадку – пры Марской акадэміі. Вось і ўсё.

Баранаў страшэнна захацеў піць, але не меў сілы сказаць аб тым: пракаўтнуў даўкі камяк і не адводзіў вока ад следчага.

– Усё... – паўтарыў той. – Збірайцеся дамоў. Калі ўладкуецеся на новым месцы, дайце ў газету «Кранштацкі веснік» аб'яву: «Мужчына сярэдняга ўзросту шукае дапамогі ў вырабе вочнага пратэза. Адрас...». Да вас прыйдзе наш чалавек. Яго словы: «Вам, паважаны, якое вока патрэбнае – левае ці правае?» Адкажаце: «Узяў бы два. Хай адно ў запасе будзе». За кожнае вартае ўвагі паведамленне пра ваенны флот будзеце атрымліваць па дзве тысячы расійскіх рублёў, за падводныя лодкі – пяць. Так што пастарайцеся працаўладкавацца вышэй. Ну, і не ўздумайце віляць. Ведайце: як што не так, вашая справа аб забойстве адразу ж будзе перададзена

ў расійскі вышук, і ў справу дадасца яшчэ ўцёк з месца злачынства. Вам, як і нам, гэта трэба? – і «альбінос» зноў колкім позіркам прасвідраваў – як удаў зайца – Баранава, а напрыканцы сцебануў прымаўкай: – Як кажуць у вас на флоце, große Schiffe machen große Fahrt[1]!..

Пакуль са знямелага капітана 3-га рангу знімалі кайданкі і налівалі яму вады, Генрых фон Люцыус бадзёра шпацыраваў па турэмных калідорах і бесперастанку ўсміхаўся. «Ледзь не ляпнуў гэтаму аднавокаму дурню "Besser ein Auge verlieren als den guten Ruf – Лепш страціць вока, чым добрую рэпутацыю". Трэба завязваць з гэтымі філалагічнымі букетамі... – і нечакана пераскочыў на іншае: – Напэўна, не варта фарбавацца ў чорнае. Белае паланяе хутчэй... І не забыць бы праставіць Фішару піва...»

[1] Вялікаму караблю – вялікае плаванне! (*Ням.*)

XI

– **А** можа, усё ж разам паедзем? – спытаў Адам Мацкевіч, калі дачуўся пра сваю камандзіроўку на прамысловую выставу ў Пецярбург.

– На жаль... – развёў рукамі Дызель. – Мушу ў гэты час быць у Лондане. Закончыліся пяцігадовыя патэнты на рухавік. Ну і яшчэ падпісанне некалькіх дамоў... А табе, думаю, будзе цікава пазнаёміцца з бацькавай радзімай... Ды і з Тугіевымі сустрэнешся. Айдар адзін з асноўных удзельнікаў выставы. – Дызель заўважыў, як абудзіўся сябар, хітравата ўсміхнуўся і закончыў: – Не забудзь толькі, што ад пецярбургскага таварыства «Браты Нобелі» паступілі пісьмовыя прапановы. Я аформлю на тваё імя даверанасць. Калі трэба, вазьмі з сабой юрыста...

Аб тым, што сямейства Тугіевых правядзе ўвесь травень у Пецярбурзе, Адам ужо ведаў з лістоў Ханым. Пасля ейнага з братам ад’езду з Парыжа паміж імі пачалася перапіска. Першы ліст («Як дабраліся? Ці не страцілі ахвоту працягнуць стажыравацца ў французскай мове?..») Адам паслаў да Зафара, а адказ атрымаў, пісаны рукой Ханым. Высветлілася, што звязаць пару французскіх слоў у сказ яе брат праз сілу мог, а вось з напісаннем, як і чытаннем, былі праблемы. «Але Вы, калі лас-

ка, пішыце па-ранейшаму. Я з ахвотай прачытаю і перакладу. Для нас гэта будзе і моўная практыка, і магчымасць даведацца пра Вашае жыццё», – акуратна, без адзінае памылкі вывела напрыканцы Ханым.

Адаму такога было больш чым дастаткова! Парыўны вобраз усходняй птушкі над кра́тамі Эйфелевай вежы пазбавіў яго спакою.

Лісты пісаліся штодня, складваліся ў канверт і высылаліся раз у тыдзень (аб тым, каб не выклікаць непатрэбную цікавасць бацькоў, папрасіла сама Ханым). У Парыжы ж яны і не пабылі сам насам. Увесь час – толькі ў прысутнасці брата. І вось французская мова стала для іх той шырмай, за якую не сягалі староннія вочы ці вушы...

Звычайна Адам першыя абзацы прысвячаў апісанню надвор'я і некаторым пытанням да Зафара. А затым, ужо драбней і менш разборліва, пісаў прызначанае Ханым: пра сваё захапленне, душэўныя згадкі, жаданне новых сустрэч, разбаўляў узрушанасць роспытамі пра думкі і клопаты дзяўчыны. Чытаючы гэта і перамагаючы на шчоках чырвань, Ханым «перакладала» брату штосьці вядомае з энцыклапедый: пра вуліцы Парыжа, пра французскія правінцыі, пісьменнікаў і мастакоў... Аж пакуль у адным з Адамавых лістоў не з'явілася «Je t'aime beaucoup, ma princesse de Bakou!»[1], а ў адказ не напісалася «Moi aussi»[2]...

І было тое за некалькі дзён да размовы з Дызелем. Даведаўшыся пра свой візіт у Пецярбург, Адам паспяшаў адразу ж даверыць свае пачуцці паперы

---

[1] Я цябе моцна кахаю, мая прынцэса з Баку. (Па-французску гэта гучыць зрыфмавана: «Жэ тэм боку, ма прынцэс дэ Баку»).

[2] І я... (*фр.*)

(пасля звычайных дзяжурных абзацаў да Зафара Тугіева):

«Мілая Ханым! Мне так шмат трэба сказаць Вам, сказаць пра нашае шчаслівае будучае... Дазвольце мне верыць, што і Вы шчаслівая, як і я, перад чаканнем нашай сустрэчы. Сэрца маё поўніцца пяшчотай і ласкай, і я неадступна кахаю Вас, чароўная Ханым, і пры сустрэчы хачу паўтарыць гэта Вам з той далікатнай шчырасцю, якая, паверце, уласціва майму характару і душэўнаму складу... Да пабачэння! Хай радасна ўсміхаюцца Вам новыя ранкі і дні! Сам жа я не магу схаваць гарачага жадання з'яўляцца ў Вашых снах... Застаюся ўвесь Вашым, мая каханая...».

Стары Мацкевіч пасля навіны пра сынаву паездку ў Расію доўга маўчаў, нібы праз сон штосьці згадваў, а затым як ачуўся – загаварыў узбуджана, гучна і хутка:

– Голубе мой! Ты едзь праз Варшаву і Беласток да Горадні, па-расійску Гродно. Гэта па царскай паўночна-заходняй чыгунцы. Спыніся там да наступнага цягніка... Наймі фурманку ды заедзь у нашыя Мацкі. Гэта на поўнач ад Горадні, перад самай пушчай. То наш родавы маёнтак... Дом каменны з дзвюма гатычнымі вежамі на ўзгорку. Там, калі памятаеш, я табе распавядаў, у Нёман упадае Зарачанка... І дубы... дубы старадаўнія яшчэ, можа, стаяць... То пакланіся магілам дзядоў-прадзедаў нашых. І зямліцы адтуль жменю прывязі... – вочы старога затуманіліся. Ён штосьці яшчэ хацеў сказаць, але толькі ўздыхнуў і няпэўна пахітаў галавой...

І сын адшукаў той пушчанскі суток Нёмана і Зарачанкі, і дом той каменны на ўзгорку... Але шэры, з абсыпанай тынкоўкай. Ад колішніх дубоў нават пнёў не засталося. Папрасіў фурмана – дзецюка з

саламянымі-нямытымі валасамі і пракуранай барадой – спыніцца каля бальшака, прыліп вачыма да будыніны, але сысці на зямлю не насмеліўся... Дахоўка вежаў абвалілася, вокны дольнага паверха забітыя дошкамі. На ганку нейкія анучы сушацца, вёдры перакуленыя вісяць... Выйшаў, скрыпнуўшы дзвярыма, згорблены мужчына, закурыў, паглядзеў на фурманку, накінуў наапашкі ні то палітон, ні то шынэлак і пакульгаў да іх.

У грудзі Адаму нібыта хтось наліў халоднага волава.

– Назад, хутчэй! – загадаў ён і заплюшчыў вочы. І апамятаўся толькі перад вакзалам, не бачачы нечаканай травеньскай залевы, не чуючы цікаўных пытанняў фурмана. Падзякаваў, заплаціў ледзь не ўтрая больш за названую суму – і толькі тады згадаў пра бацькаву просьбу... – Пачакай, калі ласка! – ён дастаў насоўку і акуратна сабраў у яе з акаванага кола наліплай зямлі, завязаў і схаваў у кішэню. Адыходзячы, краем вока прыкмеціў, як фурман кінуў недакураную самакрутку і неўразумела паціснуў плячыма...

А праз двое сутак Адам Мацкевіч быў у Санкт-Пецярбургу. На выставе найбольшы павільён займала «Таварыства “Браты Нобелі”», і знайсці яго было нескладана. Сустрэў сам Эмануіл.

– Спадар Дызель тэлеграфаваў, што сам прыехаць не зможа і камандзіруе вас, – Нобель быў падкрэслена дыпламатычны. Ён зрабіў невялікую экскурсію па павільёне, а тады пазваў Нордстрэма і па-змоўніцку падміргнуў яму: – Ну а цяпер – нашая навінка...

Праз шкляны калідор яны ўтрох выйшлі на вуліцу, дзе ўзвышаўся зялёны намёт. Вакол яго са-

бралася з чатыры дзясяткі наведнікаў і рэпарцёраў. Мацкевічу і Нобелю паднеслі нажніцы – каб перарэзаць вертыкальныя стужкі. Брызентавыя сценкі ўраз апалі, і прысутныя ўбачылі на невысокім п'едэстале вычышчаны да зіхцення экспанат – першы і адзіны ў свеце рухавік Дызеля, які працаваў на сырой нафце.

– Паважанае спадарства! Перад вамі – узор рухавіка новага пакалення, распрацаваны па патэнце інжынера Рудольфа Дызеля нашым канструктарскім бюро пад кіраўніцтвам Карла Нордстрэма. Галоўныя асаблівасці рухавіка – магутнасць і эканомнасць. Пры аднолькавых сілавых паказніках ён спажывае ўсяго каля адной сёмай часткі паліва бензінавых ці газавых рухавікоў. А харчуецца... – Нобель зрабіў паўзу і задаволена ўміхнуўся, – усяго толькі нафтавымі адыходамі. І пры тым някепска пачуваецца, эканомячы сваім будучым гаспадарам процьму грошай! Спадар Нордстрэм, калі ласка, пакажыце яго ў справе!

Золатагаловы швед толькі гэтага і чакаў. Ён імпэтна кіўнуў, падышоў да пульта, пастукаў, нібыта будзячы, па цыліндрах – і націснуў на кнопку пуска. Сталёвы звер здрыгануўся і завуркатаў. Над намётам з вывадной трубы выскачыў чорна-шэры чуб выхлапу і пад воплескі прысутных растаў над павільёнамі.

Пасля кароткіх інтэрв'ю падалі шампанскае. Мацкевіч першым падышоў павіншаваць Нобеля.

– Спадар Дызель уважліва вывучыў папярэдне дасланыя вамі чарцяжы і папрасіў выказаць сваё захапленне. Як вы ведаеце, ён згодны працягнуць патэнт. У сваю чаргу цікавіўся, ці не маеце намеру ад свайго імя пачаць патэнтацыю мадэлі рухавіка на сырой нафце.

– Не. – Нобель адставіў келіх, зірнуў на Адама сваімі блакітнымі вачыма і адвёў за намёт, падалей ад прысутных. – Ахапіць усяго немагчыма. Мы зацікаўлены, каб падобныя рухавікі з'яўляліся паўсюдна як мага хутчэй. У прыватнасці, і на вашых заводах. Яны мусяць замяняць груваст-кія паравыя катлы на заводах, цягніках і караблях. Вось наша задача. Спадзяюся, агульная. – Пэўна, ён убачыў неўразуменне на твары Адама, і таму датлумачыў: – Мы будзем больш чым задаволеныя збытам паліва для іх – салярнага алею. Ну а нашыя нафтавыя свідравіны, аб чым вы, можа, ведаеце, найбагацейшыя ў свеце...

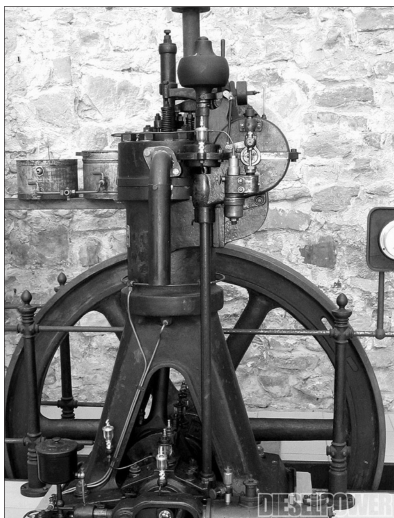

Першы дызельны рухавік

Нобеля зноў атачылі журналісты, і ён, паціснуўшы руку Адаму, запрасіў яго на сённяшнюю вячэру.

– Выбачаюся, – пакланіўся Адам. – На жаль, не змагу. Мушу неадкладна быць у іншым месцы...

– Што ж, тады – да раніцы, – развітаўся Нобель і зноў павёў рэпарцёраў у намёт.

Ну а «іншым месцам», дзе вечарам чакалі Адама Мацкевіча, быў, канечне ж, дом Тугіевых. Ён усім вылучаўся ад піцерскіх пабудоў: і чырвона-карычневым колерам, і персідскімі франтонамі, і ўнутраным убраннем з аграмаднымі інкрустацыямі

з каштоўных пародаў дрэў на сценах і столі, з бясконцымі квяцістымі дыванамі-кілімамі...

Яго сустрэў Зафар і правёў у прасторную гасцёўню. З-пад залачоных люстраў, ад карцін з выявамі каўказскіх пейзажаў, залатых і срэбных кандэлябраў на расшытым кафельнай мазаікай каміне, – ад усяго дыхала багаццем і ўпэўненасцю.

– Музейны палац... – выказаў захапленне домам Адам, але Зафар сціпла хітнуў галавой:

– Не, гэта не самы лепшы з нашых дамоў. Усіх нас гонар – пецярбургскі мячэць. – Зафар рабіў памылкі і ў расійскай мове...– Толкі калі завяршыць тую пабудову, бацька ўзяўся за гэты дом.

Яшчэ ў год нараджэння сына Зафара Тугіеву належаў адно нягеглы нафтавы заводзік. Затым яшчэ з двума кампаньёнамі ён арандаваў у апшэронскім Эйбаце некалькі акраў зямлі. Праз тры гады выкупіў цалкам усе долі, а са свідравінаў палілося «чорнае золата». Да яго дадаліся тэкстыльная і рыбная прамысловасці...

У пакоі з'явілася Ханым – звонка прывіталася з госцем, міргнула доўгімі веямі, стрымана ўсміхнулася і паклікала вячэраць.

За доўгім сталом ужо сядзелі старэйшыя Тугіевы. Зрэшты, да гаспадыні, – Зэйнаб-ханум, другой жонкі Тугіева і маці Зафара, – слова «старэйшая» аніяк не пасавала: яна выглядала Адамавай аднагодкай і мела ад сілы трыццаць пяць вёснаў. Прывітаўшы госця, яны прапанавалі напачатку чай і закускі.

– Якія ўражанні ад сённяшняй выставы? – распачаў гаворку Айдар Тугіеў.

– Розныя. Я ж прыехаў непасрэдна з дакументамі па рухавіку Дызеля... Дарэчы, спадар Дызель пера-

даваў вам свае прывітанні і пытаў, ці не падводзіла вас маразільная ўстаноўка.

– Дзякуй, усё выдатна, – Тугіеў прыгладзіў ужо сіваватую бародку і прымружыў вочы: – Прызнацца, ён і мяне здзівіў. Гэта я пра рухавік. І вы ўпэўненыя, што ў той справе будзе поспех?

– Так, без сумніваў.

– Значыць, нафта будзе даражаць?

– Пэўна.

Пакуль мянялі талеркі і падавалі гарачае – запечаную ў цесце рыбу і мясныя рулеты пад грыбной падлівай – Адам перакінуўся позіркам з Ханым. Здалося, яе вялікія вочы зазіхцелі... Старэйшы Тугіеў прапанаваў госцю келіх віна, сабе ж наліў вады і зноў звярнуўся да Адама:

– А раскажыце нам, калі ласка, пра сваю сям'ю. Дзеці згадвалі, што вашыя бацькі таксама выхадцы з Расійскай імперыі, дваране...

– І бацькі, і дзяды, і прадзеды мае – з колішняга Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Ну а ад іхняй маёмасці ды дваранства пасля паўстання засталася адна памяць. Я нарадзіўся ўжо ў эміграцыі, – Адам яшчэ не дакрануўся да стравы і толькі прыгубіў віна.

– Эгэ, – як сам сабе пра нешта паведаміў Тугіеў. – Без роднай зямлі цяжка жыць, хай пасалодзіць і падоўжыць Алах гады вашаму бацьку. Я вось, здаецца, і ў сваім доме – а больш як тыдзень тут прабыць не магу, зноў у Эўлах ці Ічэрышэхер хачу... – ён уздыхнуў і нібыта абудзіўся: – І, калі ласка, частуйцеся, а то вунь на мяне ўжо Ханым косіцца за тое, што я сваімі роспытамі вас ад вячэры адрываю.

І толькі ўжо за дэсертам і чаем працягнуў:

– А што было за паўстанне, пра якое вы згадалі?

Адам моцна здзівіўся нечаканай цікавасці:

– За незалежнасць раней самастойных земляў, далучаных да Расійскай імперыі. Сёння гэта – шэсць губерняў так званага Паўночна-Заходняга краю.

– Палітыка-а... – расцяжна падрахаваў Тугіеў. – Я ў ёй ад пачатку свайго не цяміў. Помніцца, падчас візіту ў Баку Аляксандра III мяне, яшчэ чарнявага маладзёна, упаўнаважылі вітаць яго ад імя гарадскога насельніцтва. Паглядзеў цар незадаволена на маю папаху і спытаў: «Ты чый падданы?» – «Вашай вялікасці», – шэпча-падказвае мне губернатар, а я ляпнуў па сваім разуменні: «Падданы гэтай зямлі». Спісалі ўсё на цёмнасць дзікага горца, а маглі б таксама выслаць... – ён сербануў з армуды – традыцыйнай азербайджанскай грушападобнай шклянкі – свежазаваранага зялёнага чаю. – Наш, атлыханскі... Цудоўны напой! Я хачу ў Пецярбурзе чайхану адкрыць. Нават бясплатную. А то аскаціліліся тут са сваімі корчмамі ды гарэлкай... – ён зноў гучна сербануў і адставіў армуду да настольнага кандэлябра, палюбаваўся колерам і формай: – Як усё проста і геніяльна... Шклянка нагадвае дзявочую фігуру. Завужаная «талія» не дае чаю астываць знізу, а верх не апякае вусны. Цуд! Я нават прапанаваў такой формы рабіць цыстэрны. Пад сонцам раней нафта ў іх награвалася і пачынала выпарацца, а вялікі ціск разрываў сценкі. Аніводная ж цыстэрна з «таліяй» не ўзарвалася! – ён нарэшце дапіў чай, зноў прыгладзіў бараду і звярнуўся да Адама: – Ну а цяпер міласці прашу ў мой кабінет. Не хвалюйцеся, толькі на трошкі адарву вас ад моладзі, бо сам я чалавек усходні і засынаць люблю разам з сонцам...

Кабінет Тугіева быў яшчэ большы за гасцёўню.

Высачэзныя столі з калекцыяй вялікіх, у большасці безгустоўных карцін, доўгія шторы на вокнах, шыкоўныя, яшчэ новыя, канапа і фатэлі. Зіхотказалацісты жар у каміне. На стале фотаздымак Мендзялеева з аўтографам.

– Дык, кажаш, нафта будзе даражаць? – наноў пачаў Тугіеў (ужо на «ты»), калі яны мякка ўселіся каля каміна.

– Пэўна, – тым жа словам зноў адказаў Адам, памаўчаў і дапоўніў аргументамі: – Асабліва праз гадоў пяць-дзесяць, калі чыгунка і караблі зменяць паравыя турбіны і пачнуць сілкавацца не вугалем, а саляркай.

– Разумна, – Тугіеў уважліва прасвідраваў госця каштанавымі зрэнкамі. – Значыць, пакуль сваю апшэронскую свідравіну я не стану прадаваць – ні англічанам, ні вашаму Ротшыльду. А то расфанабэрыўся: я замест вашай старой тут новую нафтавую вежу Эйфеля пастаўлю... Дарэчы, наконт Эйфеля... Каля той вежы ў Парыжы, непадалёк, ёсць рэстарацыя. «Бікон» ці неяк так называецца...

– «Vikon»?

– Во-во, «Vikon»!

– Выдатна ведаю і часта заходжу. Я там і з Дызелем некалі пазнаёміўся! – абудзіўся Адам і запытальна ўгледзеўся ў Тугіева.

– Некалі і мне тое месца прыглянулася. Зайшоў я паабедаць, сеў і чакаю афіцыянта. Паўгадзіны, гадзіна – ніхто не падыходзіць! Словам, падаўся я адтуль злосным і галодным. Перакусіў у іншым месцы і панаракаў там на гэты «Vikon». А назаўтра да мяне ў гатэль – цэлая дэлегацыя: гаспадар рэстарацыі, повар, яшчэ нейкія людзі. Прабачаліся і запрасілі да сябе на абед. І стол някепскі накрылі,

і чаем сапраўдным пачаставалі – усё бясплатна. Ну а мне, на той час ужо нябеднаму мільянеру, цікава стала! «А што ж, – пытаю праз тлумача, – паважаныя, здарылася?» – «Пардон, – кажуць, – памыліўся наш афіцыянт. Паглядзеў ён на вашае ўбранне ды бараду – і падумаў, што нейкі жабрак з Азіі падсеў... Афіцыянта мы ўжо звольнілі...» Во як! Падумаў я і зноў пытаю: «А скажыце мне, паважаныя мусью-мансеньёры, колькі каштуе ў вас адно месца ў суткі?» – «У сярэднім – столькі» – «А за месяц?» – «Столькі». «А за год?» А ў іх ужо і вочы акругліліся – як па сантыму сталі! Не разумеюць, што да чаго. «Дык вось, – завяршаю я. – Хачу з вамі кантракт заключыць. На сто гадоў. І там будзе такі пункт: любы азербайджанец, які наведае гэтую рэстарацыю, зможа вось так цудоўна і бясплатна паабедаць».

Тугіеў усміхнуўся, узняў вялікі палец уверх, устаў і павольна падышоў да сейфа, адчыніў і дастаў з яго таўстлявую кіпу грошай.

– Не ў службу, а ў дружбу... перадай, калі ласка, тым рэстаратарам, – і паклаў грошы на стол. – Тут гадоў на трыццаць павінна хапіць... – спакмеціў, што позірк госця прыліп да расчыненага сейфа, і зразумеў прычыну таго здзіўлення (на дзверыне з унутранага боку вісеў аграмадны зашчэрблены сякач). – Гэта – мой талісман! Такія сякеры – ва ўсіх маіх сейфах. І на шыльдзе банка Тугіевых. Я пачынаў зарабляць свае першыя грошы каменячосам, такой прыладай. І яна мне цяпер нагадвае пра зменлівасць лёсу. Вось...

Тугіеў зноў сеў за стол насупраць Адама, паглядзеў на яго спадылба, хоць і прыязна, і загаварыў ужо сухім тонам: – Ну а напрыканцы – яшчэ пра

лёс... Не буду разводзіць анцімоніі, не люблю такога. Спытаю наўпрост: у цябе якія намеры да Ханым?

Ад нечаканкі Адам толькі раскрыў рот і заміргаў, як вінаваты гімназіст. Хацеў уздыхнуць, але паветра не хапала: здалося, што яго – як тую шкляную армуду – моцна сціснулі ў таліі...

– Ханым – цудоўная дзяўчына, – нарэшце вымавіў ён. – І ў сваіх найлепшых марах я хацеў бы злучыць сваё жыццё з ейным... І... – Адам устаў і прыклаў далонь да сэрца, – і прасіць у вас на тое бацькоўскага дабраславення...

Тугіеў, выявілася, і сам у гэтую хвіліну не чакаў падобнага. Кашлянуў, адхінуўся на спінку фатэля, прыўзняў правае брыво і ўважліва паглядзеў на Адама, затым матнуў рукой, маўляў, сядай, высунуў верхнюю шуфляду стала, дастаў з яе стос спісаных аркушаў і кінуў на край стальніцы.

– Гэта пераклады тваіх лістоў да Ханым...

– Як?! – Адам зноў ускочыў, а за ім і Тугіеў.

– Знаю, што так непрыгожа! Ханым аб тым не ведае і ведаць не павінна. Будзеш сам бацькам – зразумееш мяне, – ён падышоў да Адама, паклаў яму на плячо руку і сілай прымусіў зноў сесці. – Дарагі мой, ты падабаешся мне як магчымы зяць і член сям'і. І род твой, па ўсім, – людзі мужныя і дастойныя павагі. Але мы – мусульмане. Ты згодны прыняць нашую веру? – зрэнкі Тугіева нібы прыліплі да Адамавых вачэй.

– Я... Я думаю, што Бога, як і бацькоў, не выбіраюць. Народжаны хрысціянінам, я і мушу ім адысці да Усявышняга... – словы Адама прагучалі ціха, хоць і ўпэўнена.

– Бачу перад сабой годнага мужчыну! І спадзяюся, такім ты і застанешся ў маім успрыманні.

Зразумей: Ханым мне вельмі дарагая, і я, забраўшы яе ад маці, павінен ёй удвая... – Тугіеў узяў са стальніцы стос спісаных аркушаў – перакладаў лістоў – і акуратна паклаў у камін. Над імі адразу ўзнікла шызае воблачка дыму, а затым успыхнуў агонь. – Вось такімі, дарагі мой, бачацца мне і вашыя лёсы, – ён паказаў на камін. – Як гэтыя дым і агонь... Здаецца, і блізкія, і побач, а з'яднацца не могуць – заўсёды паасобку...

«Вось і папрасіў дабраславення», – збянтэжана думаў Адам, неўзабаве пакідаючы дом Тугіевых. А ў свой дом вярнуўся сіратой... На стале яго чакала бацькава цыдулка.

«Любы сыне, – па-беларуску было напісана ў ёй няроўным дрыготкім почыркам. – Мушу неадкладна адправіцца да сваіх продкаў, да тваёй незабыўнай матулі... Будзь больш шчаслівым за мяне. Хай Гасподзь Бог падорыць табе доўгае жыццё, у якім знойдзецца месца і згадкам пра нас... – а знізу – як пастскрыптум: – Можа, яно так і лепш: запомніш мяне жывым. А тую жменьку зямлі, калі не забыў, высып на нашую з тваёй матуляй магілку. І будзь шчаслівым!»

XII

Варвара Міхайлаўна Міхайлава з падмаскоўных Люберцаў сустракала светлы красавіцкі Вялікдзень «па-восеньску»: хрэсніца Елізавета Берг у сваім лісце віншавала яе з кастрычніцкімі Пакровамі... Незамужняя і бяздзетная, з нерастрачанымі сантыментамі да чалавецтва, Варвара Міхайлаўна на цэлы адвячорак задумалася, нагрэла самавар, некалькі разоў перачытала ліст, – ад пачатку, дзе распавядалася пра замежную вандроўку з дэспатам-мужам, які раздражняе на кожным кроку і прадаецца пыхлівым немцам за іх паганыя маркі, да заканчэння са згадкай пра сваё слабое здароўе, з паклонамі і вось гэтым дзіўным запозненым віншаваннем. Даты на аркушы не стаяла, штэмпель на канверце размыты... Ну не магло ж пісьмо затрымацца на паўгода!

Варвала Міхайлаўна выпіла трэцюю шклянку чаю з любімым слівовым варэннем – і адчула нейкую незразумелую трывогу. Схадзіла ў прыбіральню, пагрэла, прыхінуўшыся да грубкі, спіну, зноў прысела за стол, яшчэ раз пакруціла ў руках канверт, – і, старанна змуліўшы вусны, пачала пісаць свой ліст, у якім, між іншага, і падзівілася запозненым віншаваннем хрэсніцы.

Прайшоў месяц, але адказу не было. Тады Варвара Міхайлаўна паслала тэлеграму, якую, як паве-

даміў паштармайстар, выправілі назад з прычыны адсутнасці па названых доме і вуліцы адрасаткі.

Сэрца неспакойнай жанчыны яшчэ з месяц поўнілася нядобрымі прадчуваннямі, а летам паклікала ў Пецярбург, дзе Варвара Міхайлаўна і сама спадобілася пераканацца ў тым жа.

– О, барыня! Яго мосць спадар палкоўнік яшчэ мінулай восенню пажадаў выехаць адселяка, – распавёў ёй дворнік.

– А куды ж?

– Ентага паведаміць не выявілі жаданніца...

Сэрца зніякавелай Варвары Міхайлаўны зусім разбалелася. Са сваім неспакоем яна пайшла ў бліжэйшы паліцэйскі пастарунак.

Малады жандарчык у блакітным мундзіры з зіхоткімі гузікамі на пагонах старанна запісаў імя, імя па-бацьку і прозвішчы зніклых, іх ранейшае месца пражывання і прыступіў да выяўлення знешняга выгляду. Пачаў з мужчыны.

– Ды я, па праўдзе, яго ўжо даўно і не бачыла. Ці не з вянчання. Хрэсніца то прыязджала пагасціць... А ён... Ну як усе вы, служывыя: вусы, чуб, хворма ваенная...

– Форма? – абудзіўся жандарчык.

– Ну так, форма. Муж маёй Лізанькі пры ваенным ведамстве служыць, тут, у Пецярбурзе, і не ў абы-якіх чынах. Бо мог сабе дазволіць і па замежжах з жоначкай ездзіць. Вось і ў пісьме гэтым запозненым аб тых Італіях мне Лізанька пісала...

– А ў якіх чынах яе муж?

– Ды Бог іх ведае, я ў тым не асабліва каб разбіраюся...

– А што за пісьмо? – машынальна спытаў жан-

дармчык, і Варвара Міхайлаўна паклала яму на стол канверт з лістом.

«Мілая цётачка! – прабеглі па акуратным почырку дапытлівыя вочы. – Пішу табе з памежжа Італіі і Швейцарыі. Тут вельмі прыгожа... Адно аніяк не пазбаўлюся раздражнення на свайго мужа. Жыць з ім у адным пакоі стала проста немагчыма... – І тут жандарчык пачаў прыўставаць над сталом: – Толькі на гешэфты з гэтымі немцамі і здольны. Перапісвае дома для іх нейкія паперкі ды атрымлівае за тое вялікія грошы»...

Турыстычная сцежка на вяршыню беладжыйскай гары была апошняй у жыцці Елізаветы Берг. Мужу думалася, што каменная бездань схавае ад яго жонку назаўсёды. Так і сталася б, калі б не стары пастух-швейцарац, які ад маленства адзінотна жыў пад той гарой і нястомна пасвіў там коз. Збіраў ён аднойчы іх ужо ў стойла, як адна скрывіла сваё вока на куст – і ні з месца. Вярнуўся падагнаць – і тут ужо сам заўважыў на зялёнай галінцы чырвоную жаночую сумачку. Азірнуўся па баках, пстрыкнуў замочкам – а там кіпа купюр. Італьянскія ліры, маркі, канверт з адрасам заклеены... Зноў азірнуўся, пракрычаў наўкол, пацепнуў плячыма, сунуў сумачку ў кішэнь кабаціка ды паклэпаў дахаты. Дома зноў перагледзеў знаходку, падаіў козаў і падаўся ў мястэчка. На пошце наклеіў на чужое пісьмо неабходную колькасць марак і выправіў, куды было напісана. Купіў мукі, крупаў, тытуню, а астатнія знойдзеныя грошы занёс у бліжэйшую кірху...

Так з тагасветнай прорвы дайшло да пецярбургскага паліцэйскага пастарунка (з дапамогай, безумоўна, і Варвары Міхайлаўны) прывітанне ад

Елізаветы Берг. Малады ж жандарчык з навюткімі гузікамі на блакітным мундзіры аднёс тое пісьмо свайму ротмістру, адкуль яно неадкладна патрапіла ў 7-е аддзяленне ваеннай выведкі Генштаба. А дзедзе, а ў Генштабе палкоўніка Берга ўжо ведалі...

Вечарам таго ж дня начальнік выведкі быў у міністра Пятра Іванавіча Курапаткіна. У вокнах ягонага кабінета спакойна драмаў Садовы мост над Мойкай, на інкруставаным стале з моранага дубу мірна свяціла лямпа пад зялёнай засняй, – а тут такое! І гэты ліст – не раўнуючы як данос ад зніклай жонкі.

Разрэз міністравых вачэй павузеў, роўны нос, здалося, яшчэ больш расцягнуўся.

– Памочнік начальніка Канцылярыі нашага міністэрства – шпіён?!

– Ваша высокая вялебнасць... Без следства рана так сцвярджаць, але нашыя папярэднія мерапрыемствы ды гэтыя вось новыя абставіны... Мэтазгодна, думаю, затрымаць палкоўніка Берга ды дапытаць наконт усіх прадметаў.

Пётр Іванавіч нервова сціснуўся і цяжка абаперся на стол.

– Вось куды прывялі паганца тыя замежныя паездачкі да нейкіх новааб'яўленых дзядзькоў! А яго ж збіраліся ўзвесці ў генеральскі чын і прадставіць гасудару імператару... Па восені мог бы стаць начальнікам Канцылярыі! – злосна выгаварыў ён і адчуў, як штось напялася і запякло пад пячонкай. Узгадаў абед у рэстарацыі любімага даходнага дома. «Данілава штось перастаралася са сваёй качкай... Ці гэта грыбы ейныя не пайшлі?» – падумаў і ўголас буркнуў: – Што ж, палкоўнік, затрымлівайце, калі мэтазгодна. Толькі, папрашу вас, зрабіце гэта на яго

кватэры, а не ў нашым ведамстве. Каб, самі разумееце, цень не падаў...

Пасля вяртання ад «замежнага стрыечнага дзядзькі» Віктар Аляксандравіч Берг наняў новую прасторную кватэру ў доме № 6 па Узнясенскім праспекце – праз вуліцу ад Канцылярыі Ваеннага міністэрства. Туды сутоннай раніцай і пад'ехала аб'ёмная карэта, у якой разам з начальнікам ваеннай выведкі былі міністэрскі ад'ютант па асобых даручэннях, штабс-ротмістр ахоўнага аддзялення Дэпартамента паліцыі, прыстаў мясцовага паліцэйскага ўчастка ў чыне капітана і два акалотачныя.

Палкоўнік Берг толькі пагаліўся і збіраўся аддацца лёгкаму сняданку, як гасцёўню занялі нечаканыя госці.

– Віктар Аляксандравіч, вымушаны выказаць прабачэнні за турботы, – казённа пачаў начальнік выведкі, – але мусім задаць вам некалькі пытанняў... – ён зняў фуражку і, не зводзячы з гаспадара кватэры вачэй, прысеў.

За ім прысеў і Віктар Аляксандравіч, то надзяваў, то знімаў пенснэ і неўразумела азіраў ваенную і жандармскую форму за́йшлаў.

– Скажыце, калі ласка, дзе вашая жонка, Елізавета Мікадзімаўна?

Нечакана Віктар Аляксандравіч усміхнуўся.

– Яна... яна засталася пажыць-палячыцца ў Італіі. Пецярбургскі клімат, ведаеце, не для яе далікатнага здароўя...

– А дзе, дазвольце пацікавіцца, яна там пражывае?

– Сціплы прыватны гатэль у Беладжыа... А што здарылася? – і ён нахмурыўся.

– А, дык гэта яна адтуль нядаўна сваёй хроснай у Маскву пісьмо даслала? Пазнаяце? – абудзіўся начальнік выведкі і з робленай абыякавасцю перадаў канверт.

Віктар Аляксандравіч наструніўся, як працяты токам. Вусны пачалі ўздрыгваць, а дымныя датуль зрэнкі – астываць, як перагарэлі.

– Пачытайце ўважліва, асабліва пра вашыя ваенныя гешэфты... – начальнік выведкі закінуў нагу на нагу, скрыпнуўшы пры тым партупеяй, і холадна дадаў: – Нам жа, думаю, яна яшчэ і не такое раскажа.

– Дык яна... жывая?! – не стрымаўся Віктар Аляксандравіч і зразумеў, што тоне.

Далей начальніка выведкі вучыць не трэба было.

– А вы што, яе пахавалі ўжо? – прыўзняўся ён над абвялым шпіёнам. – А толькі што запэўнівалі, нібыта пакінулі яе лекавацца... Вось дык навіна! Дарагі Віктар Аляксандравіч, думаю, не мне вам нагадваць, што за здраду айчыне і гасудару імператару, якая выяўляецца ў злачынным продажы замежнай дзяржаве таемнай інфармацыі аб ваеннай абароне, паводле артыкула 111 Крымінальнага ўлажэння Расійскай Імперыі прысуджаюцца восем гадоў катаргі. І гэта – асобам цывільным, а ваенных, да якіх маеце гонар адносіцца і вы, чакае катарга пажыццёвая. Так што мая вам шчырая...

– Не трэба, палкоўнік... – перабіў яго Віктар Аляксандравіч. – Я стаў ахвярай... Я гатоў дапамагчы следству... – ён паспрабаваў устаць, але толькі ўзняў галаву і, страціўшы прытомнасць, зваліўся на лакаваную падлогу...

XIII

Вецер слізгаў па Фінскім заліве, разрываў над ім авечыя хмары, гохкаў у пустыя байніцы старых фортаў, прарываўся на вуліцы Кранштата, гарэзіў у паддашках ганарыстых дамоў, шамацеў у абуджаных траўнем шатах паркавых дрэў – і аціхаў.

Адам і Ханым павольна дайшлі па доўгіх прысадах да цэнтра Плац-парада і спыніліся перад помнікам Пятру I. Агароджай манументу служылі ўкапаныя жароламі ўніз гарматы. Цар прывычна глядзеў у мройную далеч, паставіўшы правую нагу на сцягі шведскай эскадры...

Яны пабачыліся яшчэ ў Пецярбурзе. Адам даведаўся, што Ханым вучыцца ў Смольным інстытуце, і вырашыў сустрэць яе там падчас прагулкі. Доўга сядзеў на бліжэйшай да ўваходных дзвярэй лаве, пакуль на прыступкі павольна выплыла група старэйшых курсістак: усе ў белых сукенках і капялюшыках, у аднолькавага крою карычневых плашчыках. Але Ханым ён пазнаў адразу. Усхапіўся, узняў руку з букецікам і ніякавата апусціў... Дзяўчаты прайшлі паўз яго, некалькі з іх зацікаўна скасілі вочы, а Ханым, трымаючы за рукаў сяброўку, дрыготка спытала па-французску:

– Вы... тут?

– Ханым... – у Адама раптам змяніўся голас. –

Я тут па працы. Ужо больш чым два месяцы... І не мог не пабачыць. Праз два дні я вяртаюся дамоў...

Яны прыселі на лаву, а дзяўчаты здзіўлена паўсміхаліся нечаканаму «французу» і адышлі.

Назаўтра была субота, калі студэнткі вольныя ад заняткаў, і ранішняй кананеркай (якая перавозіла не толькі маракоў, але і цывільных, – калі тыя маглі прад'явіць пашпарт) яны і дабраліся да Кранштата. Заканчвалася вясна, але сіверны балтыйскі вецер, які скрутна гойсаў па палубе, паспеў не на жарт застудзіць, і цяпер яны ў абдоймах астраўных вулак ды прысадаў радаваліся зацішку і цяплу.

Ад помніка Пятру прайшлі да Якарнай плошчы з навaўзведзеным Марскім саборам, схаваным пакуль яшчэ ў рыштаванні. Пляц быў выкладзены роўным часаным камнем, і Ханым спынілася, пастукала чаравічкам і ціха прамовіла:

– Некалі мой тата быў каменячосам. Уяўляеш, ён рукамі высякаў вось такое...

Яны загледзеліся на залачоны купал сабора, адкуль ім усміхнулася сонца.

– Які незвычайны арнамент! – прашаптала Ханым і паказала ўверх. Медны купал храма, зменшанай копіі Святой Сафіі ў Канстанцінопалі, быў аблямаваны якарамі і выратавальнымі кругамі.

– Хадзем, я табе яшчэ нешта пакажу! – прапанаваў Адам і за руку павёў Ханым да недалёкага яру, праз які быў перакінуты незвычайны пешаходны мост. Яго дзіўныя металічныя канструкцыі з ажурным пераплётам балак і цягаў стваралі ўражанне лёгкай павуты, але кляпаныя формы надзейна застывалі на гранітных сваях-быках.

Ханым усміхнулася:

– А гэтыя металічныя расцяжкі нагадалі мне тваю вежу Эйфеля...

Марскі сабор, Кранштат

Яны спыніліся на сярэдзіне драўлянага насцілу, і Адам абняў дзяўчыну, а тая – не адштурхнула яго. З хвілю памаўчалі, і першым загаварыў ён:

– Я цябе больш не адпушчу! Мы цяпер заўсёды будзем разам.

– Дзе? – сполашна ўздрыгнуліся ейныя вусны, а глыбокія чорныя вочы – як той яр пад імі – напоўніліся туманам.

– Заўтра ў Шчэцін адплывае цеплаход. У мяне асобная каюта. Ты маеш пашпарт... А са Шчэціна праз суткі будзем у Парыжы!

– Гэта вар'яцтва... – ледзь не прастагнала Ханым. – І немагчыма. Мы – рознай веры...

– Але я кахаю цябе! – Адам адпусціў дзяўчыну і адчайна схапіўся за галаву, нахіліўся на жалезныя парэнчы, а потым павярнуўся да Марскога сабора і ўзняў рукі: – Глядзі: храмы ўзводзяць людзі! А вера... Вера ў нас саміх. У нашых душах. І за каханне няма вышэйшых касцёла, царквы, мячэці ці

сінагогі! Безумоўна, калі каханне ўзаемнае... – Адам прыціснуў Ханым да сябе, уліўся ў яе дабіблейныя вочы пад высокімі ўзлётнымі брывамі і прашаптаў:
– А ты... кахаеш мяне?

І ў тую хвілю пад ім захістаўся гранітны падмурак моста, а аксамітныя вусны, з якіх зляцела ціхае «Так», адарылі Адама персікавай асалодай...

Незвычайны Макараўскі мост зрабілі ў цэхах Кранштацкага марскога завода, у якім два месяцы пераабсталёўвалі і параход «Роберт». З яго па замове Эмануіла Нобеля на гэтай найстарэйшай расійскай верфі быў створаны карабель, якому пакуль што не было назвы. Цеплаход... салярход... дызельход. Паравыя кацёл і турбіна былі заменены новым рэверсіўным рухавіком Дызеля, забітыя сажай трубы дэмантавалі, – і «Роберт» з новым сэрцам, зробленым на Аўсбургскім маторным заводзе «Таварыства Дызеля», рыхтаваўся да свайго новага плавання з Пецярбурга ў Шчэцін і назад.

1500 марскіх міль. Параходы на гэтай лініі з'ядалі за маршрут каля 50 тон вугалю, а нобелеўскі цеплаход тых жа габарытаў і з нашмат большай агульнай загрузкай абяцаў патраціць не больш за 8 тон сырой нафты! Такі, прынамсі, расход падлічыў і гарантаваў спадару Эмануілу Нобелю Адам Мацкевіч. Тую навіну сенсацыйна растыражавалі сотні журналістаў, якія былі запрошаныя на «дызельны» рэйс[1].

Назаўтра, калі запусцілі і пачалі праграваць

[1] Падлікі Адама Мацкевіча не спраўдзіліся: у цеплаходным рэзервуары засталося яшчэ паўтары тоны нафты.

рухавік, Адам вярнуўся ў каюту і спешна напісаў у блакноце:

«Вельміпаважаны спадар Айдар Зэйналабдзін! Я маю найвялікшы гонар злучыць свой лёс з Ханым. Запэўніваю, што зраблю ўсё магчымае і немагчымае дзеля ейнага шчасця. Калі можаце, зразумейце і даруйце. Пры неабходнасці звязацца са мной можна праз адміністрацыю вядомай Вам рэстарацыі "Vikon". Ваш Адам Мацкевіч».

Падышла Ханым, абняла яго ззаду, прачытала, а потым забрала асадку і дадала:

«Любы татка! Не хвалюйся. Усё будзе добра. Твая Ханым».

Адам акуратна адарваў старонку, згарнуў, дапісаў бакінскі адрас і выклікаў памочніка капітана.

– Я ласкава прашу выслаць гэты тэкст тэлеграмай, – і дастаў з кішэні старублёвую асігнацыю.

– Гэтага замнога, – здзівіўся памочнік, а потым выструніўся і кіўнуў галавой: – Рэшту я неадкладна вярну.

Праз гадзіну яны адплылі з Кранштата. Справа ім салютаваў маяк Марскога канала. Як каменныя чарапахі, праслізнулі абарончыя фарты, якія некалі пільнавалі фарватары-падыходы да стольнага Пецярбурга, а цяпер сталі непатрэбнымі: карабельная тэхніка ды ваеннае абсталяванне не стаялі на месцы...

На палубе, любуючыся сонечнымі пераліваmі ва ўзбуджанай вінтамі вадзе, Адам мякка абняў Ханым і паўтарыў:

– Усё будзе добра.

Каля Баку ў асабняку Тугіева ішлі цяжкія перамовы аб куплі ягонай нафтавай свідравіны фран-

цузскай кампаніяй Ротшыльда. Некалі шанцавітаму каменячосу яна дасталася за пяць тысячаў рублёў, а цяпер за яе гатовы былі выкласці мільён.

Дзверы ціха расчыніліся, і да гаспадара спешна прашыбаваў ахоўнік, пакланіўся, паклаў на стол бланк нечаканай тэлеграмы і выйшаў.

Прачытаўшы, Тугіеў некаторы час заставаўся нерухомым, затым перавярнуў паперыну тыльным бокам, устаў, зняў са сцяны цяжкую каўказскую шаблю ў пазалочанай похве і зноў прысеў. Акамянела агледзеў прысутных (толькі ўздрыгнула чорная брывіна), левай рукой накрыў тэлеграму, уздыхнуў, – і раптам над ягонай галавой бліснуў крывы клінок шаблі. Яна секанула па стальніцы і ўелася ў дрэва. На лакаванай паверхні – як на паламаным лёдзе – з'явіліся трэшчынкі-жылкі, а яшчэ – фаланга мезенца...

Тугіеў адхінуўся на фатэльную спінку, дастаў кішэнны гадзіннік, пстрыкнуў вечкам, паглядзеў на стрэлкі, закрыў, – і толькі тады заўважыў, што з раны на пінжак і штаны капае кроў. Ён спакойна абкруціў-пераціснуў адцінак пальца гадзіннікавым ланцужком, зноў агледзеў прысутных і хрыпла спытаў:

– Дык на чым мы спыніліся?

Агаломшаны прадстаўнік Ротшыльда наструніўся, часта заміргаў і амаль без акцэнту прагаварыў па-расійску:

– Мы прапануем два мільёны. Больш не зможам...

XIV

За сонечнымі пырскамі над вінтамі «Роберта» з кранштацкага Аляксандраўскага форта сумна назіраў капітан 3-га рангу Мікалай Баранаў.

– І праўда – без паравога катла... – прашаптаў ён і дадаў яшчэ цішэй: – І аніякага дэмаскіруючага дыму з трубаў, як пасля вугалю...

Ён выцер насоўкай набеглую ад ветра слязіну і яшчэ доўга глядзеў услед цеплаходу. Глядзеў, як можна было падумаць, на ўсе два вокі, хоць там, дзе больш не з'яўлялася слёз, быў нерухомы пратэз...

Па вяртанні з Гановера Мікалаю Баранаву давялося доўга патуляцца па міністэрскіх кабінетах, ваенных доках ды марскіх школах. У Аляксандраўскім форце размяшчалася вадалазная вучэльня, у якой ён двум афіцэрскім класам выкладаў карабельную тактыку. Здымаў у контр-адміральскай удавы пакой у двухпавярховым доме насупраць Якарнай плошчы, куды пасля апублікавання адпаведнай аб'явы ў «Кранштацкім весніку» і прыйшоў сухі пажылы чалавек з незапамінальным тварам.

– Вам, паважаны, якое вока патрэбнае – левае ці правае?

– Левае, – адказаў Баранаў і тыцнуў пальцам на пустую вачніцу, але раптам уздрыгануўся і папраўіўся: – Узяў бы два. Хай адно ў запасе будзе.

Незнаёмец і насамрэч прынёс пратэз. Абмыў яго нейкай вадкасцю і дапамог уставіць. І нават люстэрка прыставіў:

– Ну як вам?

Баранаў глядзеў і не мог паверыць: быццам сапраўднае! І нават зрэнка такога ж шэра-зялёнага колеру, як і ў жывым.

– Я працую ў аптэцы на Пятроўскай, – не дачакаўшыся адказу, паведаміў незнаёмец. – На ноч прамывайце пратэз борнай кіслатой, адна чайная лыжка на шклянку кіпячонай вады, – і перадаў бутэльку з вадкасцю. – Раз на месяц прыходзьце да мяне, каб купіць новую. Там, калі будуць, і навінамі падзелімся...

З таго часу ён змяніў пяць бутэлек, але нічога вартага паведаміць не мог. А тут вось – карабель без вугалю і дыму!

У сталоўках Баранаў пагаварыў з інжынерамі параходнага завода (яго пагоны з адной вялікай зоркай спрыялі прыхільнасці суразмоўцаў), сплаваў у Пецярбург і зноў патуляўся па кабінетах Адміралцейства, якое за год пераўтварэнняў толькі пачало ажываць. Пасля паразы ў руска-японскай вайне начальнік флоту і марскога ведамства быў вызвалены ад абавязкаў; з'явіўся марскі міністр, адпаведнае міністэрства і Марскі генштаб. Пра ўсё тое падрабязна Баранаў і паведаміў у сваім лісце да «аптэкара» (стараючыся непазнавальна змяняць почырк), а напрыканцы распавёў пра пачатак будаўніцтва расійскай флатыліі на нафтавых рухавіках і актыўнае пераабсталяванне паравых караблёў у дызельныя. Ініцыятарам гэтага было «Таварыства “Браты Нобелі”», дэталі дастаўляліся з Аўгсбургскага завода Рудольфа Дызеля. А нядаўна ў Рускім

Рэзідэнцыя нямецкага імператара ў Берліне

тэхналагічным таварыстве быў прачытаны даклад «Аб прымяненні нафтавых рухавікоў у караблебудаўніцтве», і паводле разлікаў інжынера Нордстрэма такое судна сярэдніх памераў магло зрабіць рэйс з Адэсы да Уладзівастока і назад без дазапраўкі.

А затым выявілася, што не толькі бяда не ходзіць адна, – здараецца, паўтараюцца і шчаслівыя нечаканасці. На прыёме з нагоды дня стварэння Расійскага флоту (гэта калі малады Пётр I загадаў «марскім судам быць...») капітан 3-га рангу Баранаў сустрэў цёзку і колішняга аднакашніка па Марскім кадэцкім корпусе Мікалая Дуніна-Бартоўскага. Невысокі каржакаваты сябар ужо насіў пагоны капітана 1 рангу, паслужыў і паваяваў, пабыў выкладчыкам Міннай школы, а цяпер, як сціпла зазначыў, праседжвае штаны ў Марскім генштабе.

– Знаеш, а я табе зайздрошчу... – нечакана прызнаўся Баранаў. – Пасля кантузіі ды гэтага во ранення (паказаў на «мёртвае» вока) я спісаны на бераг. Даю ў Кранштаце на тыдзень тры лекцыі дзясятку

падводнікаў, гляджу з форта на заліў – і ўсё часцей хачу скочыць у яго халодныя воды...

Пагаварылі – і разышліся. Кранштат скавала зіма. Мінулі два нудотныя месяцы, і на кватэру Баранава ў контр-адміральскі дом пасыльны прывёз ліст. «Дарагі Мікалай Іванавіч! – на скорую руку пісалася ў ім. – Маю гонар прапанаваць Вам неадкладна з'явіцца ў Генштаб для асобнай размовы. У дзяжурнага афіцэра даведаецеся нумар майго кабінета. Кап. 1 р. М. Дунін-Бартоўскі».

Апахмялёны з самае раніцы, Баранаў з'явіцца ў той жа дзень у Пецярбург не мог. Магутныя дзверы будынка Марскога генштаба адчыніў толькі назаўтра і выглядаў свежым і ўзбуджаным.

– Прыёмная яго высакароддзя начальніка марской контрвыведкі на чацвёртым паверсе, – прабасіў дзяжурны афіцэр, а Баранаў скамянеў і не мог скрануцца: яму здалося, што здарылася памылка. – Калі ласка, праходзьце, пра вас дакладвалі, – зноў бас афіцэра.

Так, прызначаны на новую пасаду аднакашнік не забыў пра таварыша...

– На наш аддзел ускладзена задача па ахове сакрэтаў пабудовы ваенных суднаў, падводных лодак, распрацоўкі артылерыйскага ўзбраення і падобнае. Штат пакуль невялікі, але я запомніў нашу колішнюю размову на прыёме і хачу прапанаваць перавесціся да нас. Сам разумееш, тут патрэбныя надзейныя людзі. Калі згодзен, прыкамандзіруем цябе на Балтыйскі завод начальнікам сакрэтнай службы...

Яшчэ на мяжы стагоддзяў камандаванне флоту і вышэйшае кіраўніцтва Расіі ўпэўніліся ў важнасці падводных лодак. Было прынята рашэнне праекта-

ваць іх уласнымі сіламі. Першай на верфі з'явілася «Мінога», на якой у лютым 1906-га пачалі замену бензінавага рухавіка на дызельны. Фірме «Людвіг Нобель» у Пецярбурзе былі замоўлены два трохцыліндравыя рухавікі Дызеля марскога тыпу магутнасцю па 120 конскіх сіл кожны.

Пасля знаёмства з начальнікам завода Баранаў зачыніўся ў асобным пакоі і пачаў вывучаць сістэму дакументацыі – і да ночы паспеў скапіраваць сакрэтныя чарцяжы падлодкі ды перапісаць асноўную частку суднабудаўнічай праграмы Расійскага флоту. Ён выдатна разумеў, што, каб адвесці ад сябе віну, інфармацыя мусіць неадкладна сплысці, – маўляў, была выкрадзена яшчэ да яго прызначэння. І праз тры дні ўсё Марское міністэрства ўжо нагадвала растрывожаны вулей: нямецкая газета «Maschinenbau» апублікавала тэзісы Праекта расійскай ваеннай марской праграмы, які пакуль не быў разгледжаны нават на паседжанні Дзяржаўнай думы (марскі міністр лічыў яго настолькі сакрэтным, што не раздаў нават думцам). Начальніку ж завода той Праект быў прадстаўлены дзеля належнага афармлення хадайніцтва аб выдачы нарада на пабудову першай падводнай лодкі...

Начальнік быў звольнены, а пры новым выйшаў найвышэйшы ўказ аб закладцы ў доку другой падлодкі «Акула» з удвая магутнейшымі рухавікамі Дызеля. Іх выпускаў машынабудаўнічы канцэрн «Аўгсбург-Нюрэнберг», але пасля скандалу з рассакрэчваннем папярэдняй дакументацыі давер да нямецкіх партнёраў паменшыўся. У той жа час «Людвіг Нобель» прапанаваў выраб падобных рухавікоў па больш нізкім кошце – і замову перадалі пецярбургскаму заводу.

XV

…Галава раскалвалася, і, здавалася, нехта спрабаваў у яе закруціць вялікія балты, не баючыся сарваць разьбу. Скрозь боль Дызель даіграў 5-ю санату Бетховена і падняўся ў кабінет. Адкрыў акно, зваліўся ў фатэль і марудна выкурыў цыгару. Затым – падцягнутым і бадзёрым – з'явіўся за вячэрнім сталом.

– Зрабілі ўрокі? – загадкава агледзеў дзяцей і насунуў пенснэ.

– Так, – запэўніў Рудольф-малодшы, а дачка шчыра заківала галавой, дажоўваючы пірог.

– А дарэмна паспяшалі... Заўтра прагуляеце школу. Мы паедзем у госці.

– Да каго? – ажывіліся адначасна дзеці і жонка.

– Да яго вялікасці кайзера, – агаломшыў Дызель.

З'явілася пакаёўка і здзівілася маўклівай паўзе. Нерашуча спытала:

– Дазволіце, гер Рудольф, падаваць вам?

– Не, дзякуй, мне толькі гарбаты...

Назаўтра яны праехалі на аўто паўз Брандэнбургскую браму, мінулі зялёную Unter den Linden і пасля Палацавай плошчы, перад самай Шпрэе, павярнулі направа, у цэнтральны ўезд Берлінскага гарадского палаца, галоўнай рэзідэнцыі нямецкіх

імператараў. Пакуль дзеці разглядвалі фантан Нептуна, два вартавыя з паласатых будак праверылі дакументы і, казырнуўшы, узнялі шлагбаум.

Праз доўгія калідоры іх правялі ў вітальню і прапанавалі прысесці. Роўна а дванаццатай расчыніліся дзверы і ўвайшоў кайзер. Спачатку ён павітаўся з Дызелем, затым – з яго жонкай і дзецьмі.

– Пачнём з урачыстага, – імператар усміхнуўся і ўручыў госцю Ганаровы дыплом вынаходніка. – Мы вельмі ўражаныя вашымі, гер інжынер, поспехамі і спадзяёмся, што ваш талент будзе працаваць і на росквіт нашай імперыі. Я хачу пазнаёміць вас з шэфам ваеннага кабінета генералам Хюльзэнам, – кіўнуў генералу і сказаў ужо абодвум: – Думаю, у вас павінны з'явіцца агульныя тэмы. А цяпер, калі ласка, у сталовую.

Справа ад сябе кайзер пасадзіў Дызеля (з жонкай і дзецьмі), злева – генерала Хюльзэна. Стол быў сервіраваны проста, адно на фоне белага посуду вылучаўся залаты званок (якім Вільгельм II карыстаўся, калі надыходзіў час чарговай стравы). Падалі рыбны суп, смажаніну і чырвонае віно (дзецям – сок), затым – фруктовы дэсерт і гарбату.

Кайзер увесь час гаварыў, паварочваючыся да Дызеля. Інжынер уважліва слухаў і амаль не дакрануўся да ежы. Сам жа кайзер паспяваў вельмі хутка распраўляцца са стравамі – хоць і адной рукой. Ён (кайзер карыстаўся адмысловым відэльцам, які з другога боку меў лязо) нарадзіўся з пашкоджанай рукой, на пядзю карацейшай, і ўвесь час мусіў хаваць гэты недахоп.

– Мы ведаем, да якіх рэвалюцыйных зменаў могуць прывесці вашыя рухавікі. Імі найперш цікавяцца замежныя краіны. Расійскае марское міністэрства

замаўляе іх для сваіх кананерак і нават падводных лодак. Не адстаюць і французы з ангельцамі. У сваю чаргу і мы, гер Дызель, спадзяемся, што вы, як немец, не адмовіцеся папрацаваць на эканоміку і абарону Нямецкай імперыі... – кайзер перастаў жаваць, выцер сурвэткай вусы і пранікнёна ўгледзеўся ў госця.

– Вашая вялікасць, дазволю сабе сказаць аб тым, што з усімі сваімі вынаходніцтвамі я найперш звяртаўся на нямецкія заводы і ў міністэрствы, але там маімі распрацоўкамі не зацікавіліся. Многія нават не адказвалі на мае лісты. Больш за тое, мяне пачалі называць ворагам прамысловых інтарэсаў Германіі, бо мой рухавік стаў канкураваць з паравымі, а гэта значыць: з вугальнымі манапалістамі. Але ж я не вінаваты ў тым, што асноўнай крыніцай энергіі ў недалёкім будучым стане нафта!

Кайзер узняў бровы, хітнуў галавой і акуратна распраміў адпрасаваныя трыкутнікі каўняра белай кашулі, памацаў пад імі срэбны імператарскі крыж і запэўніў Дызеля:

– Падобнае больш не паўторыцца. Мы будзем актыўна ўдзельнічаць у абнаўленні нашай эканамічнай і ваеннай машыны і выкарыстоўваць вашыя распрацоўкі.

Цяпер кайзер перакінуў погляд на свайго ваеннага міністра.

– Менавіта! – абудзіўся і генерал Хюльзэн. – Не зважаючы на тое, што ў нас безліч запасаў вугалю, але няма нафты, мы зацікаўлены ў аператыўным тэхнічным абнаўленні як арміі, так і эканомікі. Я нядаўна прачытаў у адной з газет наступную фразу, якая бачыцца знакавай: «Урад, які можа сачыць за вытворчасцю нафты, патрэбнай для войска, – такі ўрад выйграе бітву, яшчэ не пачаўшы яе». Вось! А

калі да нафты прыкладзецца і тое, што яе спажывае... Маю на ўвазе вашыя, гер Дызель, маторы. Мне далажылі, што расійскі завод Нобеля выпусціў новы рухавік вашай сістэмы, у дзесяць разоў магутнейшы за ўсе вядомыя. І ўжо ёсць прапановы выкарыстоўваць яго на электрастанцыях, заводах, млынах, не гаворачы пра флот.

– Так! Мы катастрафічна адстаем, – кайзер ахвотна падтрымаў шэфа ваеннага кабінета і нечакана прапанаваў: – А што, калі гер Дызель адкліча свае патэнты на рухавік? Мы гатовы знайсці сродкі, каб астудзіць фінансавыя прэтэнзіі замежных вытворцаў.

Дызель нават падумаў, што кайзер жартуе, але па вачах і сур'ёзным выразе твару манарха было відно адваротнае.

– На жаль, вашая вялікасць, гэта... немагчыма, – падбіраў неабходныя далікатныя словы Дызель. – І наогул, праз год тэрмін дзеяння майго патэнта на рухавік, які працуе на саляройле, заканчваецца, і яго змогуць вырабляць-удасканальваць тысячы інжынераў на сотнях заводаў. Такі лёс усіх вынаходнікаў: развітвацца са сваім стварэннем...

– І вы так проста пра тое гаворыце?! – здзівіўся кайзер.

Дызель усміхнуўся:

– Самы радасны час для вынаходніка – момант узнікнення ідэі. Яе аніхто ў яго не адбярэ. Гэта час роздумаў і творчасці. Выкананне ідэі – перыяд пераадолення супраціўлення прыроды. А ўкараненне вынаходніцтва ў жыццё – гэта барацьба з дурнотай, зайздрасцю, злосцю ды чужымі інтарэсамі. Гэта пакуты, нават калі ўсё, як у маім выпадку, заканчваецца перамогай.

Яны ўжо дапілі гарбату, і кайзер прапанаваў працягнуць размову ў канцылярыі, а фрау Дызель з сынам і дачкой павялі на экскурсію па палацы.

У канцылярыі падалі́ цыгары, і кайзер распачаў маналог аб міжнародным становішчы. Ён захоплена гаварыў пра палітыку Германіі на Каўказе і адносінах з султанскай Турцыяй.

– Усе сілы народа і кіраўніцтва мусяць працаваць на эканамічнае і палітычнае панаванне Германскай імперыі. І памятаць мы павінны як пра вугальныя, так і пра нафтавыя радовішчы. Самі падумайце: тона расійскай нафты цяпер каштуе ўдвая даражэй, чым год таму! І мы не можам не бачыць, што з кожным днём абвастраецца барацьба за нафтавыя рынкі і тэрыторыі. Заварушыліся ўсе, у тым ліку і Англія, якая нядаўна заключыла саюз з Расіяй. Арміі іх моцна мадэрнізуюцца. Але мы не будзем глядзець на тое скрозь пальцы. Нашыя канструктары і ўвесь ваенны махавік не стаяць на месцы. Вось, да прыкладу, прапанова прафесара Фідлера аб выкарыстанні ў абарончых лініях агнямётаў... Паспрабавалі – ашаламляльны вынік! Хай цяпер тыя англічане паспрабуюць высадзіцца ў Шлезвігу... Спалім за некалькі секунд! – кайзер упэўнена расціснуў цыгару і працягнуў: – Гэта толькі адзін прыклад. Наогул жа мы ўсе, – і кіўнуў на генерала Хюльзэна, – зацікаўлены ў выкарыстанні і вашага інтэлектуальнага патэнцыялу. Спадзяюся, вы не супраць працаваць у імя будучыні свайго народа? – і, не чакаючы адказу, закончыў: – Распарадзіцеся, генерал, каб нашага госця пазнаёмілі з прафесарам Фідлерам. Хацелася б, каб гер Дызель дапамагаў яму ўдасканальваць агнямётныя сістэмы. Ну і, адпаведна, не забудзьце пра годнае фінансавае забеспячэнне...

XVI

У той час у Баку жылі два вельмі багатыя чалавекі, якія нічога не рабілі. Але рабілі яны тое парознаму. «Чорны шах» Мірзой сваім аўтарытэтам забяспечваў спакой у мясцовым бізнесе, а стары генерал Лобіч мантыжыў да позніх пеўняў у найлепшай рэстарацыі горада і гуляў у карты.

Аднаго разу яны сустрэліся. Генеральскі трубны голас раздражніў гарачага сына Усходу, і Мірзой падсеў за покерны столік да Лобіча:

– Згуляем?

– Чаму ж не... – і Лобіч замовіў яшчэ віскі.

Карты складваліся і адляталі, банк пераносіўся на новы круг, раскрываліся свежыя калоды, мянялі карты (Мірзой спакойна, акуратна збіраючы іх пульхнымі пальцамі, пераціснутымі дарагімі пярсцёнкамі; Лобіч узбуджана, і калі цягнуў з калоды чарговы прыкуп, прымружваў адно вока), павялічваліся стаўкі, і ў дылера, які падсумаваў банк, пачалі дрыжэць рукі...

– Ну што, адкрываем?.. – генеральскі бас прагучаў пераможна і ўзрушана. – Вось! – і ён горда выклаў на стол свой чырвовы флэш.

– Здарава... – ціха падрахаваў Мірзой і скрывіў свой востры нос. – Праўда, у мяне склалася лепш... – і ляніва раскрыў пікавы стрыт-флэш.

Мікалай Львовіч Лобіч агаломшана глянуў на непрыемную камбінацыю з пяці картаў – ад караля да дзявяткі, узварушыў свае бакенбарды, нешта хацеў сказаць, але не змог і закашляўся.

– Што ж, бывае і так... – Мірзой перарваў паўзу. – Разумею, генерал, што грошы вялікія, але, думаю, вы адкажаце за банк?

Лобіч утрапёна кіўнуў галавой:

– Так, безумоўна, праз дзень-два...

Сказаць так вымагаў генеральскі гонар. Ды сказаць – не зрабіць. Дзе ўзяць тыя грошы: пяцьдзясят тысячаў?!

Пасля няўдалых прыгодаў расійскага войска ў Порт-Артуры і прайгранай вайны з японцамі «апякун» Мікалая Львовіча міністр Курапаткін развітаўся са сваёй пасадай і ўжо каля пяці гадоў ціха жыў у пакінутым яму доме на Садовай – без шчодрых ганарараў Нобеля. Да гэтага апошняга покера Лобіч не вельмі тым пераймаўся: хапала назапашанага. Летась, праўда, калі Эмануіл Нобель прыязджаў на Апшэрон, генерал сустрэўся з ім і між іншым нагадаў, што чакае працягу супрацы, але нафтаўладальнік зрабіў выгляд, што не зразумеў...

На трэці дзень да генерала прыйшлі людзі Мірзоя.

– Неабходную суму вязуць з Пецярбурга. Пачакайце, – быў халодны адказ.

Праз месяц з Лобічам сустрэўся сам Мірзой:

– Я разумею, што грошай у цябе, генерал, няма, – ён прайшоў круг па гасцёўні, паглядзеў праз вялікае акно на спякотную вуліцу, а затым – на маўклівага Лобіча. – Я вазьму гэты дом. Заўтра зранку прыедзе мой чалавек з юрыстам, вы аформіце дарчую, – і выйшаў, не развітаўшыся.

«Форд» мадэлі Т

Генерал скрыгатнуў зубамі і злосна вылаяўся:

– Хрэн ты, гаўнюк, атрымаеш, а не мой дом!

Калі раніцай пад вокнамі спыніўся лёгкі «Форд» мадэлі Т, яшчэ сонную вуліцу абудзілі стрэлы. Азызлы ад бяссоння і каньяку генерал стаяў каля расчыненых дзвярэй з рэвальверам у дрыготкай руцэ. Форд зароў і рушыў з месца, а наўздагон зноў паляцелі кулі...

Праз паўгадзіны двухпавярховы дом каля сабора Аляксандра Неўскага атачылі паліцэйскія. Генерал паспеў забарыкадаваць вокны і – было чуваць – трубным басам гарлаў сабе каманды. Калі гарадавыя пачалі ламаць дзверы, над дахам ускочыла хмарка і хутка пачала расці. Затым дым вырваўся з вокнаў, пачарнеў і, сплятаючыся з вогненнымі языкамі, шугануў увысь.

– Неяк вось так... – прамовіў Мікалай Львовіч і зашпіліў верхні гузік свайго параднага мундзіра. – А то разводзяць тут свае слізкія анцімоніі! – Мру-

жачыся ад дыму, ён па шырокіх дубовых прыступках няспешна ўзышоў на другі паверх, адкашляўся, узяў вялікую бутлю газы – і з усяго размаху шыбануў уніз...

А праз тры месяцы на другім краі імперыі, каля іншага мора – Балтыйскага – спыніў сваё жыццё яшчэ адзін адстаўны афіцэр...

Калі Мікалай Баранаў дачуўся пра «Міногу», перад ім упершыню паўсталі вынікі ягонага двудушша. Падлодка адыходзіла ад пірса і сутыкнулася з баржай (адкуль там тая з'явілася?). З ахтэрштэўня зваліўся ў ваду залачоны арол. Затым боцман па семафоры перадаў канвойнаму судну намер заглыбляцца ды засунуў сцяжкі пад насціл мосціка рубкі – і тыя патрапілі ў клапан шахты вентыляцыі. Вада хлынула ў маторны адсек, і «Мінога» затанула.

Прайшоў год – і не стала «Акулы». Яна выйшла ў чарговы паход да нямецкага Мемеля-Клайпеды, каб усталяваць там міны, – і не вярнулася. Прычыны і месца гібелі падлодкі засталіся невядомымі. Усё марское ваеннае ведамства ахапіла паніка. Адно капітан 3-га рангу Баранаў выглядаў спакойным. Вечар ён прасядзеў у адзіноце ў сваёй службовай кватэрцы, затым распрануўся, сеў за пісьмовы стол, выняў пратэз вока, паклаў яго ў шуфляду, з якой машынальна ўзяў чорны парабелум, уставіў рулю ў пустую вачніцу і націснуў на курок.

XVII

За іх спінамі, за вуліцамі, гарадамі, краінамі і акіянамі заходзіла вераснёўскае сонца.

– Здаецца, яна пабольшала? – Рудольф Дызель паправіў пенснэ і зацягнуўся цыгарай.

Адам Мацкевіч уздыхнуў:

– Гэта толькі здаецца. У жыцці ж большаюць не рэчы, а цені ад іх...

Яны стаялі каля парэнчаў другой пляцоўкі Эйфеля і задуменна пазіралі ўніз – на трохкутны адбітак вежы, які накрыў зялёны дыван Марсавага поля і сваім вастрыём кранаўся Сены.

– А людзі, а мы з табой – не становімся перад старасцю такімі ж ценямі?

Адам уважліва ўгледзеўся ў сябра:

– Ты не пачаў пісаць філасофскія трактаты? – а затым праз паўзу дадаў: – Не падабаецца мне сёння твой настрой.

Рудольф горка ўсміхнуўся:

– Што настрой... Я сам многім не падабаюся. Вось, падзівіся... – і дастаў з унутранай кішэні пінжака складзеную «гармонікам» газету.

«Выдуманы інжынер» – адразу ж разануў тлусты надпіс па-нямецку. А пад ім нехта Ота фон Шульц запэўніваў: «Мы павінны адкрыта канстатаваць:

Рудольф Дызель, самаабвешчаны вынаходнік рухавіка на салярным паліве, не мае да яго аніякага дачынення. Ні ўпырскванне паліва пры дапамозе сціснутага паветра, ні самаўзгаранне паліва ў сціснутай камеры не былі ім прыдуманы першым! У сваім патэнце Дызель дэкларараваў рухавік пылападобнага паліва, а не нафтавага. А таму новы від рухавікоў, які працуе на нафтавых адходах, трэба правільна называць не дызельнымі, а нафтавымі...».

Адам хмыкнуў і, паклаўшы газету на шырокую парэнчу вежы, загарнуў у некалькі столак, расправіў вастраносыя трохкутнікі і зрабіў самалёцік. Праз імгненне той, натыркнуўшыся на павеў ветру, узняўся над пляцоўкай, а затым, апусціўшы дзюбу, пачаў плаўна планіраваць да зямлі, пакуль не знік з вачэй.

– Так знікне ды забудзецца і гэтая газетная ахінея, – бадзёра канстатаваў Адам. – Але ж моцна ты некаму не дагадзіў! Што ў цябе з кайзерам ды ягонымі агнямётамі?

Рудольф адказаў праз доўгую паўзу:

– Думаю, усё праз тое і пачалося. Кінуў я працу ў лабараторыі Фідлера, а самога прафесара паслаў да чортавай матары. Гэтаму ліхвяру найперш грошы ў галаве... Ну а галоўнае: не магу я канструяваць чалавеказабойчыя штукі! – інжынер дастаў і прыпаліў новую цыгару.

– А ты не баішся раззлаваць кайзера? Усе імператары помслівыя, а Вільгельм – ці не найбольш...

– Ягоная незадаволенасць абмяжоўваецца нямецкай імперыяй. А я магу жыць і працаваць і па-за яе межамі.

– Акрамя Англіі...

– Чаму? – не зразумеў Дызель і ўважліва пагледзеў на сябра.

– Наўрад ці кайзераўскі ўрад дазволіць спакойна жыць у варожай дзяржаве чалавеку, абазнанаму ў сакрэтным праекце «грэчаскага агню». Ды і не толькі ў гэтым. Ты ж сам ведаеш, як нервова ставіцца нямецкае ваеннае камандаванне да паставак тваіх рухавікоў флатыліям Англіі, Францыі і Расіі.

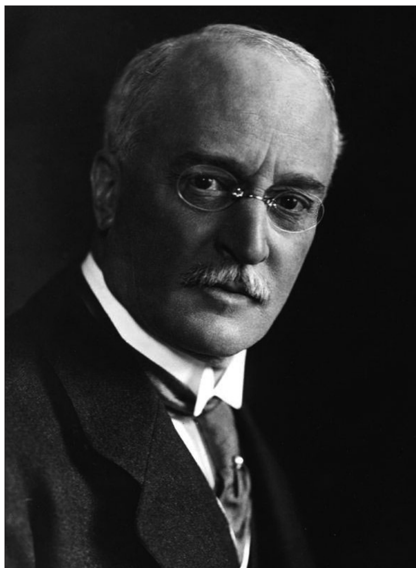

Рудольф Дызель, апошнія гады

Дызель зноў задуменна маўчаў, а на развітанне падрахаваў:

– Пажывём – пабачым. Заўтра еду на Сусветную выставу ў Гент. Там бельгійская фірма братоў Карэляў экспануе мае рухавікі. Адтуль і паплыву ў Англію – падпісваць вялікі кантракт з тамтэйшым адміралцействам. Затым – вяселле дачкі Луізы. Ну а пасля і вырашу: што, як і дзе...

– Мора вас чакала! – мовіў капітан і абвёў атухлай люлькай водную роўнядзь. – Яшчэ дзень таму тут былі на два метры хвалі, а цяпер, бачыце, наш параход сунецца спакойна, як прас па бялізне.

– Я заўсёды падазраваў, што капітаны ў душы – паэты, – прыязна ўсміхнуўся Дызель.

– Параўнанне і насамрэч выдатнае, але цяпер у модзе электрычныя прасы, а не тыя, што дымяць

вуголлем, як ваш параход... – з хітрынкай пакасіўся на капітана старэйшы Карэль і дагаварыў: – Спадзяёмся, што і вашыя трубы неўзабаве перастануць чарніць неба і што месца нязграбнай паравой турбіны зойме рухавік паважанага гера Дызеля.

– Гучыць як тост, – бадзёра хітнуў галавой Люкман і высока ўзняў келіх. – За новыя поспехі!

Карэль, уладальнік бельгійскага машынабудаўнічага завода, і Люкман, яго галоўны інжынер, былі поўнымі супрацьлегласцямі: першы – невысокі, мажна-азызлы, лысы, з басістым голасам, другі – піскліва худы высачун з неўтаймоўнымі доўгімі пасмамі. Але абодва старанна рабілі адну і тую ж справу і былі надзейнымі кампаньёнамі «маторных спраў майстра», як называлі яны Рудольфа Дызеля.

– За поспехі, – паўтарыў капітан, адпіў белага сухога віна і дадаў: – З месяц таму мне трапіла на вочы лонданская газета з пераказам выступу спадара Дызеля на кангрэсе суднабудаўнікоў у Глазга і яго заклікам актыўней, па прыкладзе Расіі, выкарыстоўваць дызельныя рухавікі. Публікацыя заканчвалася выказваннем, калі не памыляюся, старшыні кангрэса: «Сёння англійскія суднабудаўнікі пачулі, што чакае іх наперадзе». І я перакананы: наперадзе – толькі поспехі.

Пасля працяглай вячэры яны выйшлі на палубу – пакурыць. (Зрэшты, гэтай шкоднай звычкі прытрымліваліся толькі трое, і паколькі Карэль быў заядлым курцом, ягоны антыпод Люкман тытунёвы дым не любіў.) Хоць і мора было Паўночнае, і заканчваўся верасень, ранняя ноч здзіўляла спакоем і цеплынёй. Нізка над вадой застыла поўня.

– Што ж... поспехі поспехамі, але перад імі мусіць быць праца, – перарваў маўчанне педантычны Люкман. – Дазволю спадарству нагадаць: назаўтра ў Іпсвічы мы прысутнічаем на сходзе аб'яднанага таварыства «Дызель», дзе інспектуем тамтэйшыя майстэрні, затым накіроўваемся ў Лондан падпісваць дамовы з адміралцействам. Замаўляць, як і звычайна, Кайзер-Раяль-гатэль?..

Затым кампаньёны-спадарожнікі правялі Дызеля да ягонай каюты і развіталіся.

Раніцай рэйс Зэенбруге–Гарвіч заканчваўся...

Бераг Англіі патанаў у тумане, а над морам нараджаўся апошні вераснёўскі ранак 1913 года.

У залітай электрычным святлом рэстарацыі падалі сняданак. Многія ўжо заканчвалі трапезу, а Дызель да стала не прыйшоў. Карэль зірнуў на гадзіннік і, змагаючыся з адышкай, паклікаў сцюарда:

– Калі ласка, нагадайце геру Дызелю, каюта №18, што трэба паспяшацца. Параход прыйдзе ў порт па раскладзе?

– Так, – хітнуў галавой сцюард – і праз некалькі хвілінаў вярнуўся з нічым: – Прабачце, у каюце спадара Дызеля няма.

...Ужо амаль пяць гадзінаў не было яго ні на параходзе, ні наогул – сярод жывых. Глыбокай ноччу Дызеля разбудзіў чалавек у марской форме і, назваўшыся памочнікам капітана, спешна пазваў у камандную рубку:

– У нас надзвычайная сітуацыя, гер інжынер! Капітан і старшы механік чакаюць вас!..

Спрасонку апранаючыся, Дызель паспеў падумаць, як памочнік капітана патрапіў у каюту, але той апярэдзіў:

– Гер інжынер, перапрашаю, я пастукаў, але дзверы былі незачыненыя... Малю вас, хутчэй!

Перад трапам паміж каютным адсекам і палубай чалавек у форме памочніка капітана спыніўся і прапусціў Дызеля наперад, затым выцягнуў з рукава зашмаргу і накінуў інжынеру на шыю. З'явіўся яшчэ адзін мужчына незапамінальнай знешнасці – удвох данеслі аціхлае цела Дызеля да фальшборта і перакулілі ў сляпы туман...

Эпілог

Яны прывіталіся і некалькі хвілінаў сядзелі моўчкі, адводзячы няёмкія позіркі. Затым Тугіеў уздыхнуў і, прыўзняўшы чорную брывіну (сам ужо быў напалову сівы), прашаптаў:

– Ну вось і пабачыліся... Дзякуй, што хоць, уцякаючы, гэтую рэстарацыю назвалі, – ён занерваваўся, пакратаў абцінак мезенца і зірнуў на Адама: – Хоць цябе, зяцёк, я і не ўпаўнаважваў аплочваць абяцаную мной рэштку за стагадовае тут сталаванне...

– Тата, ну не пачынай... – усміхнулася Ханым. – Мы зрабілі гэта разам. Раскажы лепш, як ты жывеш?

– Хвала Алаху. Добра... Вас вось нават спадобіўся пабачыць. Жывы – і дзякуй небу.

У кавярні «Vikon» запалілі святло. Па шкле вакон пырснулі электрычныя блікі, заскакалі на талерках, бакалах, відэльцах.

– Усю маёмасць аддаў народу, – прадоўжыў Тугіеў. – Перабраўся ў вёску, далей ад камісараў. І ваш Нобель з Апшэрона падаўся. Казалі, пешкі мусіў пераходзіць мяжу з Фінляндыяй.

– Так, – нарэшце азваўся і Адам Мацкевіч. – На

жаль, інжынер Нордстрэм, яго памочнік, загінуў на лёдзе каля Кранштата...

Падалі ўжо гарачыя стравы, але Тугіеў адно піў чай і да ежы не дакранаўся.

– Тата, а ты надоўга ў Парыж? Можа, паехалі да нас? – мякка прамовіла Ханым. – У нас добры дом. Унучку з унукам пабачыш...

Штось нечаканае ўстрапянулася ў старэчых зрэнках:

– Як іх завуць?

– Джаміля і Казімір. Яны ўжо амаль дарослыя.

– Казімір і Джаміля... – паўтарыў Тугіеў і прадумна памаўчаў. – Сюды я ненадоўга – што мне тут апошнія дні растрачваць? Мушу сустрэцца са сваім достам-сябрам Тапчыбашы. Можа, чулі? Ён тут узначальваў дыпмісію Азербайджанскай Рэспублікі, пакуль у Баку не прыйшлі бальшавікі...

– Так, мы маем гонар з ім быць знаёмымі, – абнечаканіў Тугіева Мацкевіч. – Ён жыве ў «Hôtel Claridge Paris», каля Елісейскіх палёў, тры кварталы ад Сены.

– Ён быў госцем у нашым доме, – дадала Ханым. – Чытаў дзецям вершы Фізулі.

Тугіеў усміхнуўся і апусціў вочы.

– Дарагі Айдар, чым мы вам можам дапамагчы? – падчас чарговай паўзы спытаў Адам.

Тугіеў абудзіўся, напусціў на лоб глыбокіх маршчын і прачула забасіў:

– Некалі ты расказваў, што пасля антырасійскага паўстання на зямлі тваіх бацькоў ад дваранства-багацця засталася адна памяць... Багацце, сам ведаеш, рэч нажыўная ды і не асноўная. Галоўнае – каб дзеці майго народа не апынуліся пад уладай чужынцаў... – ён уважліва зірнуў на Адама і зага-

варыў цішэй: – Праз некалькі дзён мы з Тапчыбашы, хай дапаможа нам Алах, будзем у Варшаве. Клопат там адзін... з Расулзадэ, кіраўнікам нашай рэспублікі, цяпер эмігрантам. Ён – сустаршыня Лігі прыгнечаных бальшавіцкай Расіяй народаў. Ажаніўся з пляменніцай Пілсудскага...

– Пілсудскага? – перапытаў Адам. – Ягоны бацька быў знаёмы з маім... Падчас згаданага вамі паўстання яго абралі камісарам Нацыянальнага ўрада. А цяпер ягоны сын – Юзаф Пілсудскі – і каардынуе тую Лігу!

Твар Тугіева скамянеў у здзіўленні, а Адам пасьпяшыў патлумачыць:

– Год таму ў Парыжы адбывалася мірная канферэнцыя, на яе з'ехаліся і прадстаўнікі новаабвешчаных пасля вайны рэспублік. Разам з іншымі – і маёй Беларусі. Дык вось Тапчыбашы і пазнаёміў з суродзічамі, а яны – з Пілсудскім. Пілсудскі і ягоны ўрад звярнуліся да мяне з прапановай супрацы. Супрацы па мадэрнізацыі тэхнікі. Рухавікі, турбіны...

– І што ты надумаў? – пераадолеў немату Тугіеў.

– Што? – Адам правёў шырокай даланёй па рэдкім ужо чубе. Уздыхнуў. Паклікаў афіцыянта і замовіў свежага чаю. Марудна разліў у шкляныя армуды сонечны напой: Тугіеву, жонцы, сабе. І спакойна вымавіў: – Хачу і вам паказаць радзіму сваіх бацькоў. Паедзем разам?..

2013 г.

Літаратурна-мастацкае выданне

Пашкевіч Алесь Аляксандравіч

Рух

Аповесць

Адказны за выпуск *Генадзь Вінярскі*
Рэдактар *Барыс Пятровіч*
Дызайн вокладкі *Анатоля Лазара*
Вёрстка *Хведара Сумкіна*
Карэктар *Алена Спрытніч*

Падпісана да друку 22.05.2015. Фармат 84х108 1/32.
Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 10,92. Ул.-выд. арк. 6,54.
Наклад 1000 асобнікаў (1-ы завод — 1–500). Заказ № 670.

ПУП «Кнігазбор».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 1/377 ад 27.06.2014.
Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.
Тэл./факс (017) 207-62-33, тэл. (029) 772-19-14, 682-83-86.
E-mail: bkniha@tut.by

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка
у друкарні ПУП "Джи энд Ди".
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 2/36 ад 13.01.2014.
Вул. Бурдзейнага, 37-191, 220136, Мінск.